

GAZETA

**ТАТАРЫ
НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ**

3. 1993

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

БАЙРАМ

ТАТАРЫ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ

КВАРТАЛЬНИК

БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН

«АЛЬ-КІТАБ»

№ 3

МЕНСК 1993

На вокладці:

БАІЗА МАРЫДТУ ВАХОВА ЯШЫН
КАЛІ Я ЗАХВАРЭЮ, ТОЛЬКІ ЁН
МЯНЕ ВЫЛЕЧЫЦЬ

Рэдактарская група: І.Александровіч,
Г.Більдзюкевіч,
В.Вайткевіч,
І.Канапацкі,
Н.Мазоўка,
Г.Шувалкіна.

БАЙРАМ

Татары на зямлі Беларусі

Надрукавана у Навагрудку

Салям алейкум, паважаны спадарыні і спадарні!

Нямала падзей адбылося у жыцці татараў-мусульман за апошнія тры месяцы. Спачатку раскажам пра падзеі прыемныя. Летні лагер мусульманскай вучобы і адпачынку для дзяцей і моладзі прайшоў даволі удала. Дзеці пазнаёміліся з мусульманскім стылем жыцця, парадавалі сваімі поспехамі ў мусульманскай вучобе сваіх бацькоў, асабліва дзядуль і бабур, якія пачулі ад сваіх унукаў і унучак такія дарагія словы малітваў, якія яны чулі даўным даўно ад сваіх бацькоў.

Прыемна адзначыць, што свята Курбан-Байрам урачыста святкавалі ў Клецку і Сандыкоўшчыне. Было ахвярапрынашэнне і па-мусульманску людзі прыгатавалі святочную яду.

Яшчэ адна добрая навіна — аднаўленне дзеянасці мячэці ў Навагрудку. Доўгая барацьба мусульман Навагрудскага джаміату з дапамогай Аліага паспяхова завяршылася. У свята Мядзвед у мячэці адбылося першае богаслужэнне. Імамам быў Алі Рафаіловіч. Памаліцца прыйшлі дзесяткі пажылых людзей, прыйшлі і маладзёжныя, якія ўпершыню маліліся ў мячэці. Многія вернікі так расчуліліся ад гэтай падзеі, што на вачах былі слёзы.

З вялікім задавальненнем паведамляем вам, што ў Глыбокім і Смілавічах створаны мусульманскія абшчыны — джаміаты.

Беларускае згуртаванне татараў-мусульман "Аль-Кітаб" не замыкаецца толькі ў сваім коле інтарэсаў. У вялікай падзеі — Першым з'ездзе беларусаў свету ў якасці дэлегатаў прынялі удзел Муса Канапацкі (ён сын мінчука Гасана Канапацкага — патрыёта Беларусі. За актыўны удзел у жыцці гданьскіх беларусаў Мусу і паслаў дэлегатам у Менск), Алег Гізатулін (ураджэнец Беларусі, актыўны дзелч беларускага згуртавання ў Малдове, добра ведае родную беларускую мову, вось чаму яго і абралі беларусы сваім дэлегатам), Ібрагім Канапацкі (віцэ-прэзідэнт згуртавання "Аль-Кітаб", даўно па-беларуску чытае лекцыі па гісторыі ў педінстытуце). Шмат папрэцавала на беларускім тэлебачанні татарка Тамара Муха для таго, каб тэлегледачы пазнаёміліся з работай Першага з'езда беларусаў у Менску.

Разам з усімі беларусамі, з навуковай грамадскасцю рэспублікі мы адзначаем 110-годдзе з дня нараджэння выдатнага дзеяча Вацлава Ластоўскага і 75-годдзе з дня нараджэння Фёдора Анкоў-

скага. Гэтыя вучоныя імат зрабілі для беларускай навукі і культуры. Яны вельмі істотна дачыніліся да культуры беларускіх татар. Глыбей і раней за іншых даследчыкаў Вацлаў Юцінавіч і Фёдар Міхайлавіч ацанілі татарскія Аль-Кітабы як крыніцы, дзе захаваліся ўсе асаблівасці беларускай гутарковай мовы І6 — І7 стагоддзяў. Мова беларусаў тых часоў чысцютка і зусім зразумелая і так адрозніваецца ад мовы афіцыйных дакументаў таго часу, як адрозніваецца мова беларускага пісьменніка ад канцыйрскай мовы сучаснага "рускогавораючага". Гэтыя славуцкія вучоныя знаходзілі маладых таленавітых хлопцаў і накіроувалі іх на вывучэнне Аль-Кітабаў. І гэты крыніца пазнання беларускай мовы яшчэ не вычарпана. Вацлаў Ластоўскі і Фёдар Янкоўскі клапаціліся, каб татарскія юнакі маглі атрымаць вышэйшую адукацыю і развіваць татарскую культуру. Чэсць іх памяці!

Апошнім часам у беларускім друку было некалькі публікацый пра татар (у наступным нумары "Байрама" будзе надзены надрабязны агляд). Нам захачелася даць два фрагменты з вельмі цікавага артыкула спадара Міхася Малеіноўскага з Баранавічаў. У часопісе "Беларуская думка" № 7 за 1993 г. між іншым аўтар адзначае: " ... У славуцкай бітве пад Грунвальдам (сучасныя летувісы завуць гэта месца Мальгірысам) вызначыліся і татары. На нашай мове сёння Грунвальд (былое найменне Грунфэльд. — М.М.) гучыць як Зялёны Гай. Так што, правільна было б напісаць пра гэтую бітву народаў так: "У бітве народаў пад Дуброўна, ці Зялёным Гаём, аб'яднанае войска Літоўскай Русі і Кароны Польскай пры удзеле вугорскіх і чэшскіх атрадаў і 40-тысячнай конніцы татараў нанесла сакрушальны удар крыжакам". У іншым месцы у гэтым артыкуле сказана: "... Як піша вучоны Алег Лойка: "Далёкія продкі А.Гурыновіча — па бацькавай лініі — былі выхадцамі з Аравіі, татарамі-мусульманамі і мелі прозвішча Гурын. Маці была з гетманскага роду Сяніўскіх. Род Гурыновічаў, вядомы яшчэ з І5 ст., быў славытым у Беларусі шляхецкім родам, і, мабыць, не без гордасці за яго малады Адам Гурыновіч высякаў на камені родавы герб "Праўдзіц" (...)".

Родных і блізкіх, згуртаванне "Аль-Кітаб" засмуціла непакраўнае гора — смерць нашых мусульманак, з якімі мы так нядаўна сустракаліся, размаўлялі, планавалі будучае ...

У ЗГУРТАВАННІ "АЛЬ-КІТАБ"

17 верасня 1993 г. у Менску адбылося паседжанне праўлення Беларускага згуртавання татару-мусульман "Аль-Кітаб" з удзелам прадстаўнікоў Цэнтра татарскай культуры г.Гродна. Прысутнічалі прадстаўнікі большасці мусульманскіх джаміяту Беларусі.

Заслухана інфармацыя і ухвалена дзейнасць Цэнтра татарскай культуры ў г.Гродна. У ходзе абмеркавання дзейнасці Гродзенскага джаміяту большасцю прысутных было прызнана, што Алі і Ксуф Крыніцкія не мелі права абвешчаць аб стварэнні мухтасібату і выступаць ад імя усіх татар Беларусі, бо ў стварэнні мухтасібату прынялі удзел мусульмане Гродзенскага, Лідскага, Астрінскага і Сандыкоўшчынскага джаміяту, прычым два апошнія вельмі маладздыя. Абвешчаная Ксуфам Крыніцкім дапамога для бедных нямогіх мусульман, якую аказа багаты арабскі мусульманін, не мае дастатковых падстаў. Многія і многія бедныя мусульмане звяртаюцца ў мусульманскія джаміаты і "Аль-Кітаб", спасылаюцца на наведанне ў сродках масавай інфармацыі і пытаюцца: "А дзе я атрымаю тры 100 долараў, якія мне належаць?" Паводле слоў Ксуфа Крыніцкага дапамога ўжо аказана тром чалавекам, а больш сродкаў накуль няма.

Большасць прысутных на паседжанні прызнала, што дзейнасць Алі і Ксуфа Крыніцкіх не адпавядае этыцы мусульманіна і што ўчынкі іх будуць разгледжаны і абмеркаваны на чарговым з'ездзе мусульман Беларусі, які мае адбыцца ў лістападзе 1993 г. у Менску.

Былі зацверджаны настаўнікі для мусульманскіх надзельных школ у Іўі, Гродна, Лідзе, Слоніме, Клецку, Навагрудку і Смілавічах.

Праўленне згуртавання "Аль-Кітаб"

Сура Аль-Імран

(п р а ц я г)

66. О людзі, якія маюць Пісанне, навошта вы спрачаецеся аб Ібрагіме, калі Тора і Евангелле былі абвешчаны толькі пасля яго? Няўжо вы не можаце зразумець?
67. Глядзіце, вы спрачаліся аб тым, аб чым былі у вас веды. Чаму ж спрачаецеся вы цяпер аб тым, аб чым у вас няма ні-
якіх ведаў? Аллаг ведае, а вы не ведаеце.
68. Ібрагім не быў ні іудзеям, ні хрысціянінам, але ён заў-
сёды звяртаўся да Аллага і быў паслухмяны Яму, не быў ён
з тых, хто далучае яшчэ нейкіх багоў да Аллага.
69. Ісцінна, бліжэйшыя да Ібрагіма ёсць тыя людзі, якія ішлі
за ім, і прарок гэты, і вернікі; і Аллаг — апыкун над
вернікамі.
70. Частка людзей, якія маюць Пісанне, імкнуцца увесці вас у
зман, але нікога не ўвядуць яны у зман, акрамя саміх сябе,
але яны не разумеюць.
71. О людзі, якія маюць Пісанне, чаму адкідваеце вы знакі
Аллага, калі вы сведкі іх?
72. О людзі, якія маюць Пісанне, чаму блытаеце вы ісціну з ня-
праўдай і наўмысна утойваеце ісціну?
73. І частка людзей, якія маюць Пісанне, гавораць: "Верце таму,
што было адкрыта вернікам у пачатку дня і не верце у кан-
цы дня; боць можа, яны вернуцца,
74. І не падпарадкоўвайцеся нікому, акрамя таго, хто ідзе
дарогай прастай": — скажы: сапраўды, ісціннае павучанне—
павучанне Аллага, ёсць тое, якое будзе падобна на тое,
што дадзена табе — ці ж будуць яны працацця з вамі пе-
рад Уладаром вашым". Скажы: "Усе шчодрасці у руцэ Аллага.
Ён даруе іх таму, каму пажадае. І Аллаг Шчодры, Усявед.

(سورة العمران)

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا
 أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ إِلَّا أَنْ نَجْعَلَ الْإِنَّمَاءَ أَفَلًا
 تَعْقِلُونَ ﴿١﴾ هَآؤَنْتُمْ هَآؤَ لَا حَاجَّ لَكُم مِّنْهُ
 بِعِلْمٍ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيهِمَا لَيْسَ لَكُم بِهِ
 عِلْمٌ ۖ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢﴾ مَا كَانَ
 إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا
 مُّسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿٣﴾ إِنَّ أَوَّلَ
 النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لِلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ
 وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٤﴾ وَذَكَرَ
 صَلَافَةً مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّوكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ

75. "Ён выбірае каго захоча для міласці Сваёй. І Аллаг ёсць Уладыка перапоўненых шчадрот".
76. Сярод людзей, якія маюць Пісанне, бывае такі, які, калі ты даверыш яму скарб, верне яго табе; і ёсць сярод іх такі, які, калі ты даверыш яму дынар, не верне яго табе, калі ты не будзеш стаяць над ім. Гэта таму, што яны кажуць: "Мы не падлягаем асуджэнню ў адносінах да людзей не нашай веры". Яны свядома ілжыва сведчаць супроць Аллага.
77. Не, не кожны, хто выконвае абяцанне і саіцца Аллага — сапраўды, любіць Аллаг баганаслухных.
78. Што датычыцца тых, якія бяруць нікчэмную плату ўзамен дамовы з Аллагам, і за клятвы свае, няме ім долі ў будучым жыцці, і Аллаг не звернецца да іх са словам і не паглядзіць на іх у Дзень Уваскрасэння, і не ачысціць іх; і суровая кара чакае іх.
79. І сапраўды, ёсць сярод іх такія, якія скажуць Пісанне, чытаючы яго ўголос, каб падумалі вы, што гэта частка Пісання, калі гэта не з'яўляецца часткай Пісання. І яны кажуць: "Гэта — ад Аллага", тады як гэта не ад Аллага; і яны свядома ілжыва сведчаць супроць Аллага.
80. І немагчыма, каб чалавек, якому даў Аллаг Пісанне і ўладу і прароцкую мудрасць, сказаў людзям: "Будзьце вы слугамі мне, а не Аллагу": але скажа ён: "Будзьце вернымі толькі аднаму Уладыку, бо вы вучыце людзей Пісанню і вы вучаеце Пісанне".
81. Немагчыма таксама для яго, каб ён казаў вам лічыць ангелаў і прарокаў за Уладык. Ці ж будзе ён заклікаць вас да нявер'я пасля таго, як вы пакарыліся Аллагу.
82. І ўспомніце час, калі Аллаг прыняў заповіт ад людзей праз прарокаў, кажучы: "Я уручаю вам Пісанне і мудрасць, пасля ж прыйдзе да вас Пасланнік, які пацвердзіць ісцінасць таго, што з вамі. Вы верце ў яго і дапамагайце яму". І сказаў Ён: "Ці згодні вы, ці прымаеце вы адказнасць, якую Я накладваю на вас у гэтым?" Яны сказалі: "Мы згодні": Ён сказаў: "Тады засведчыце, і Я буду з вамі сярод сведак".
83. А тыя, хто адвернецца пасля гэтага, — тыя — распуснікі.

84. Няхужо яны імкнуцца да іншай веры, чым вера Аллага, калі Яму аддаліся тыя, што ў небе і на зямлі, добраахвотна ці нявольна, і да Яго мы будзем вернуты.
85. Скажыце: "Мы верым у Аллага і у тое, што было адкрыта нам, і ў тое, што было адкрыта Ібрагіму і Ісмаілу і Ісмаілу, Якубу і іх паслядоўнікам, і ў тое, што было дадзена Мусе і Ісе і іншым прарокам ад Уладзікі іх. Не робім мы розніцы паміж імі, і Яму мы пакараемся.
86. Хто ж шукае іншую чым Іслам веру, ад таго не будзе прынята, і ён у вечным жаўці будзе сярод тых, хто страціць.
87. Як Аллаг будзе вясці дарогай простае людзей, якія адіураліся пасля таго, як яны уверавалі і засведчылі, што пасланнік — ісціна, і прыйшлі да іх ясныя знакі?
88. Узнагародаю такім будзе пракляцце Аллага, і ангелаў, і усіх людзей.
89. І будзе яно ляжаць на іх. Не будзе аблегчана кара іх, і не будзе ім даравання:
90. Акрамя тых, якія раскажыцца пасля таго і выправяцца. І сапрауды, Усёдаравальны Міласэрны Аллаг.
91. Сапрауды, тыя, хто упадаць у нявер'е пасля таго, як уверавалі, і умнажаюць нявер'е сваё, не будзе прынятым раскажанне іх, і яны збіліся з дарогі.
92. Сапрауды, тыя, якія не уверавалі і намерлі, будучы нявернымі, не будзе прынята ні ад каго з іх нават зямля, паўночная зола-там, нават калі б ён захачеў выкупіць сябе гэтым. Для іх — суровае пакаранне, і няма тых, хто б ім дапамог.
93. Ніколі не дасягнуць вам праведнасці, калі не будзеце траціць з таго, што дарага вам; і што б вы ні ахвяравалі, сапрауды, Аллагу пра гэта ведама.
94. Усялякая яда была дазволена сынам Ізраіля, акрамя той, што Ізраіль забараніў сам сабе раней, чым была паслана Тора. Скажы: "Прынясьце ж Тору і чытайце яе, калі вы праудзівыя".
95. Цяпер кожны, хто спыліць ману супроць Аллага пасля гэтага, той робіць зло.

96. Скажы: "Трауду кажа Аллаг. Ідзіце ж за верай Ібрагіма, які веру ў аднаго Аллага. Ён не быў многабожнікам.
97. Сапрауды, першы храм, пабудаваны для роду чалавечага ў Бекке, напоўнены боскай ласкай і настаўленнем для усіх людзей.
98. Там — ясныя знакі для людзей — месца Ібрагіма, і той, хто уступіў у яго, у аспецы. А людзям абавязак перад Аллагам — хадж да гэтага храма, для тых, хто ў стане здзейсніць падарожжа да яго. А хто не верыць, няхай памятае, што Аллаг, сапрауды, не залежыць ад усякага стварэння.
99. Скажы: "О людзі, якія маюць Пісанне, чаму вы адмаўляеце знакі Аллага, калі Аллаг пільна сочыць за вашымі справамі ?
100. Скажы: "О людзі, якія маюць Пісанне, чаму адхіляеце вы вернікаў ад шляху Аллага, стараецеся сказаць яго, між тым як вы сведкі Яго. І Аллаг не забывае паступкаў вашых.
101. О вы, вернікі, калі будзеце слухаць пэўнай секты сярод тых, хто атрымаў Пісанне, то яны зноў ператворыць вас у няверных, пасля таго як вы ўжо уверавалі.
102. Як можаце вы не верыць, калі абвешчаныя вам знакі Аллага і пасланнік Яго сярод вас ? І той, хто моцна трымаецца за Аллага, сапрауды, ідзе дарогай прастай.
103. О вы, вернікі, бойцеся Аллага належным страхам да Яго; і не дайце смерці заспець вас знянацку інакш, як у стане пакоры.
104. І трымайцеся моцна, усе разам, і не раздзяляйцеся, і помніце міласць Аллага вам, калі вы былі між сабой ворагамі, а Ён з'яднаў вашы сэрцы, і вы сталі па Яго міласці братамі; і былі вы на краі вогненнай бездані, і Ён выратаваў вас ад яе. Так тлумачыць вам Аллаг свае знакі, — можа быць, вы пойдзеце дарогай прастай.
105. І няхай будзе сярод вас абшчына людзей, якая заклікае да добра, прапаведвае справядлівасць і забараняе тое, што з'яўляецца злом. Такія будуць шчаслівымі.
106. І не будзьце падобнымі на тых, якія раздзяліліся і пасварыліся паміж сабою пасля таго, як ясныя доказы былі ім пасланы. Для такіх прызначана вялікая кара.

107. У дзень, калі твары адных будуць белымі і твары другіх будуць чорнымі, будзе сказана тым з чорнымі тварамі: "Ці вы сталі нявернымі, хоць перад тым уверавалі? Пакаштуюце ж кару за тое, што не верылі!
108. А ты, чые твары будуць белымі, знойдуць яны міласць Аллага: яны там будуць знаходзіцца назаўсёды.
109. Такія знакі Аллага. Мы падаем іх табе, і у іх заключаецца ісціна; і Аллаг не хоча несправядлівасці для светаў.
110. І Аллагу належыць усё, што ёсць на небе, што ёсць на зямлі, і усе справы будуць адладзены на рашэнне да Аллага.
111. Вы з'яўляецеся найлепшым народам, створаным для добра рода чалавечага; вы заклікаеце да добра і забараняеце зло і верыце у Аллага. І каб людзі, якія маюць Пісанне, уверавалі, то, сапраўды, было б лепш для іх. Ёсць сярод іх вернікі, але большасць з іх неслухі.
112. І не у моцы іх зрабіць вам зло, акрамя невялікай прыкрасці; і калі яны змагаюцца супрць вас, то павярнуць яны да вас спіны свае. Тады не будзе ім дапамогі.
113. Дзе б яны ні былі, яны будуць уніжаны, калі няма у іх аховы ад Аллага і аховы ад людзей. Яны наклікалі на сябе гнеў Аллага і убоства будзе іх удзёлам. Бо адкідвалі яны знакі Аллага і збівалі прарокаў. Бо яны збунтаваліся і тварылі беззаконне.
114. Не усе аднолькавыя яны. Ёсць сярод людзей, якія маюць Пісанне, такія, каторыя трымаюцца заповету свайго; яны чытаюць слова Аллага ноччу і кладуць яму паклоны.
115. Яны вераць у Аллага і Судны Дзень і заклікаюць да добра і забараняюць зло і спытаюцца рабіць добрыя ўчынкі, саборнічаючы адзін з другім. І такія -- сярод праведнікаў.
116. І якое б добро яны ні рабілі, не будзе адмоўлена ім у належнай узнагародзе, і Аллаг добра ведае ботабаязных.

ЗІКР — СВЯТОЧНАЯ МАЛІТВА

У дзень влікага гадавога свята Курбан-Байрам а шостаі гадзіне раніцы збіраюцца студэнты з мусульманскіх краін на намаз. Калі набярэцца 20 — 30 вернікаў, то яны, усеўшыся радамі-сафамі на намазлыках і посцілках, пачынаюць рэцытаваць зікр. Да іх далучаюцца тыя, хто добраўся пазней. Добрыя словы, рытм і мату паступова агортваюць свядомасць чалавека. Адыходзяць лямкі пра побытання прабязі, пра тое, што зроблена і што не зроблена. Вернік пачынае думаць пра вечнае. Адпраўляюць нама і слухаюць хутбу імама вернікі з найвялікшай увагай.

Наш добры мусульманін Ісмаіл Александровіч запісаў зікр па-арабску арабскімі літарамі, а для тых, хто не надта добра ведае арабскую графіку — беларускімі літарамі перадаў арабскія гукі. Арабскія студэнты перакладлі гэты зікр на беларускую мову. Засталося толькі "Байраму" надрукаваць святочны зікр на сваіх старонках, каб пазнаёміліся і вывучылі гэтыя словы усе нашы вернікі.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ اَكْبَرُ لَا اِلهَ اِلَّا اَللّٰهُ ۞ اَللّٰهُ اَكْبَرُ

اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ اَكْبَرُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ ۞ اَللّٰهُ اَكْبَرُ كَبِيْرًا ۞

وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ كَثِيْرًا ۞ وَسُبْحَانَ اَللّٰهِ وَبِحَمْدِهِ بُكْرَةً وَّاٰخِيْرًا ۞

لَا اِلهَ اِلَّا اَللّٰهُ وَحْدَهُ نَصْرَ عَبْدِهِ وَاَعَزَّ جَنْدَهُ وَهَزَمَ الْاَحْزَابَ

وَعْدَهُ وَلَا شَيْءَ قَبْلَهُ وَلَا شَيْءَ بَعْدَهُ مُفْلِسِيْنَ لَا الدِّيْنَ

وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ۝ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰى

اٰلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰى اَزْوَاجِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰى اَتْبَاعِ

سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰى اَصْحَابِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَسَلِّمْ تَسْلِيْمًا

كَثِيْرًا ۝

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

АЛЛАГУ АКБАР АЛЛАГУ АКБАР АЛЛАГУ АКБАР ЛЯ ІЛҮГӘ ІЛӘЛ-ЛАГУ.
АЛЛАГУ АКБАР АЛЛАГУ АКБАР АЛЛАГУ АКБАР ВА ЛІЛЛЯГІЛЬ ХАМДУ.
АЛЛАГУ АКБАР КҮБІРАН. УАЛЬХАМДУ ЛІЛЛЯГІ КҮБІРАН. ВА СКҖХАНАЛ-
ЛАГІ ВА БІХАМДҮГІ БУКРАТАН ВА АСЫЯН. ЛЯ ІЛҮГӘ ІЛӘЛ-ЛАГУ
ВАХДАГ, НАСАРА АБҖАГ, ВА А'АЗЗЯ ДӘУНДАГ ВА ГАЗАМА ИЛЬ-АХЗАБА
ВАХДАГ, ВА ЛЯ ША'ІА КАБІЯГ, ВА ЛЯ ША'ІА БАУДАГ МУХЛІСЫНЯ ЛЯГУ-Д-
ДЫНЯ ВА ЛЯУ КҮРҮГА АЛЬ-КҮБІРУН. АЛЛАТУММЕ САЛЛІ 'АЛЯ СА'ІДЫНА
МУХАММАД, ВА 'АЛЯ АЛІ СА'ІДЫНА МУХАММАД, ВА 'АЛЯ АЗЪВАДЖЫ СА'І-
ДЫНА МУХАММАД, ВА 'АЛЯ АТБЫ СА'ІДЫНА МУХАММАД, ВА 'АЛЯ АСХАБІ
СА'ІДЫНА МУХАММАД, ВА САЛЛЕМ ТАСЛІМАН КҮБІРАН.

'А — мягкое А (айн), Ā — вымауляюща, калі язык паміж
верхнімі і ніжнімі зубамі.

У ІМЯ АЛЛАГА МІЛАСЦІВАГА, МІЛАСЭРНАГА

АЛЛАГ ВШЭЙ ЗА УСЁ, АЛЛАГ ВШЭЙ ЗА УСЁ, АЛЛАГ ВШЭЙ ЗА УСЁ.
НЯМА БОГА АКРАМЯ АЛЛАГА. АЛЛАГ ВШЭЙ ЗА УСЁ, АЛЛАГ ВШЭЙ ЗА
УСЁ, АЛЛАГ ВШЭЙ ЗА УСЁ І ХВАЛА АЛЛАГУ.

АЛЛАГ ВЯЛІК І ВШЭЙ ЗА УСЁ, МНОГА ХВАЛЫ АЛЛАГУ. СВАТЫ ЁН.
І ХВАЛА ЯМУ ЗРАНКУ І УВЕЧАР. НЯМА БОГА АКРАМЯ АЛЛАГА, АДЗІНАГА.
ДАУ СВА'МУ РАСУЛУ ПЕРАМОГУ І МОЦ СВАІМ ВОІНАМ. І ПЕРАМОГ НЯ-
ВЕРНЫХ АДЗІН.

НІЧОГА НЕ БЫЛО РАНЕЙ ЗА ЯГО І НІЧОГА НЕ БУДЗЕ ПАСЛЯ ЯГО. МЫ
ВЕРНЫ ЯМУ У СВАЁЙ ВЕРЫ НАВАТ ТАДЫ, КАЛІ НЯВЕРНЫМ ГЭТА НЕНА —
БІСНА.

БІАСЛАВІ, О АЛЛАГ, МУХАММЕДА І СЯМ'Ю ЯГО, І ЖОНАК ЯГО, І ТЫХ,
ХТО ІДЗЕ ЗА ІМ, І ПАМЛЕЧНІКАУ ЯГО. І МІР І МНОГА МІРУ.

Ці існуе ці не існуе жыццёвы шлях пасля смерці — гэтае пытанне не з'яўляецца прадметам навуковага вывучэння, бо навука класіфікуе і аналізуе веды, якія атрыманы праз органы пачуццяў. Трэба мець на увазе, што чалавек займаецца навуковымі даследаваннямі ў сучасным сэнсе слова на працягу некалькі апошніх стагоддзяў. А паняцце аб замахільным жыцці вядома людзям з прадаўніх часоў.

Да гэтай пары прарокі Аллага заклікалі свае плямёны і народы да пакоры перад Ім і унушалі сваім паслядоўнікам веру ў замахільнае жыццё. Расулы (пасланцы Аллага) лічылі нават самае малое сумненне ў яго існаванні адступніцтвам ад Аллага. Пасланнікі Аллага нараджаліся і жылі ў розныя часы, іх раздзялялі тысячагоддзі, але гэтае метафізічнае пытанне усе Расулы адказваюць выразна аднымі і тымі ж словамі, без аніякіх адрозненняў. Гэта можна лічыць яўным доказам, што яны ведаюць аб наяўнасці замахільнага жыцця з адной і той жа крыніцы — адкрыцця Аллага. Яны самі гэта адзначылі. Мы ведаем таксама, што гэтыя прарокі сустракалі сур'ёзную апазіцыю сярод сваіх плямён, якія лічылі неверагодным жыццё ў ахірэце. Нягледзячы на гэта, у прарокаў было многа шчырых паслядоўнікаў. Паўстае пытанне, чаму гэтыя людзі, рызыкуючы быць ізаляванымі сваімі народамі, не звярталі увагу на свае традыцыйныя вераванні і звычаі? Самы прости адказ, што яны кіраваліся розумам і пачуццём. Так яны пераадолелі свае памылковыя погляды. Можна яны спасціглі ісціну пры дапамозе сваіх органаў пачуццяў? Не! Бо замахільнае жыццё немагчыма назіраць і эксперыменціраваць. Акрамя адчування і успрыняцця Аллаг надзяліў чалавека разумовымі, эстэтычнымі і маральнымі ведамі. Таму да ісцін, якія не могуць быць пазнаны органамі пачуццяў, яго вядуць веды і усведамленне. Заклікаючы свае плямёны і народы да веры ў Аллага і замахільнае жыццё-ахірэт, прарокі спасылаліся на гэтае эстэтычнае, маральнае усведамленне і роздум. Напрыклад, калі політэісты (мнагабожнікі) у горадзе Мекка не верылі ў замахільнае жыццё, Кур'ан абверг іх доказы лагічнымі меркаваннямі і развагамі:

"Няўжо чалавеку невядома, што Я стварыў яго з семя. Забыўшы усё гэта, ён у ярасці спяшаецца спытаць: а хто ўзновіць іх косці, якія згілі? І робіць гэта як бы доказам! Скажы яму: іх узновіць Той, хто іх стварыў. Ён можа стварыць усё. Можа здабыць іскру з зялёнага дрэва і ўзяць адтуль агонь. Той, хто стварыў зямлю і неба, няўжо не можа стварыць людзей? Можа, вядома! Бо Ён можа стварыць і можа ведаць усё!" (Сура Я-Сін, аяты 77 — 81).

Кур"ан і ў другім месцы зусім выразна адзначае, што няверныя не маюць ніякіх падстаў адмаўляць існаванне замагільнага жыцця. Гэты меркаванні грунтуюцца толькі на сумненні.

"Жыццё існуе толькі на гэтым свеце. Мы жывём, пасля паміраем. Праходзіць час і прыводзіць нас да смерці". — кажуць яны. Гэта не падмацавана навукай. Проста так яны лічаць. Калі ім чытаюць нашы аяты, яны прыводзяць наступныя доказы: "Калі вы кажаце прауду, то дзе нашы бацькі?" (Сура Укленчання, аяты 23 і 24).

Зразумела, Аллаг верне да жыцця усіх нябожчыкаў. Настане такі час, калі увесь сусвет разбурыцца (кіямет), і ў гэты дзень усе памерлыя з'явіцца перад Аллагам. Гэты дзень будзе пачаткам бясконцага жыцця. У гэты дзень кожны атрымае належнае ад Аллага за свае добрыя і дрэнныя учынкi. Пры тлумачэнні замагільнага жыцця (ахірэту) Кур"ан звяртаецца да маральнага усведамлення чалавека. Сапраўды, без ахірэту вера ў Аллага страчвае частку свайго сэнсу. Чалавек, які верыць у Аллага, ведае, што верыць у Бога, які няспынна цікавіцца ім, які неаб'якавы Яму. Аллаг жа справядлівы. Ён пакарае дэспатаў, якія забіваюць бязвінных людзей, каторыя для асабістай выгоды ствараюць беспарадкі ў грамадстве, ператвараюць у рабоў людзей, працягваюць лютасць.

Чалавечыя жыццё параўнальна кароткае, ды і жыццё тут не вечнае, таму людзі не могуць атрымаць належную ўзнагароду ці адплату за свае добрыя і дрэнныя учынкi. Кур"ан з асаблівай настойлівасцю адзначае неабходнасць ацэнкі дзейнасці чалавека пры жыцці. У гэты дзень Аллаг у адпаведнасці з учынкамі скажа сваё слова пра кожнага чалавека.

"Ты, хто адмаўляе, сказалі: "Для нас не настане кіямет". Скажы: "Няпраўда! Клянуся імем Аллага, Які ведае усё. Гэты дзень для нас настане. На зямлі і ў небе нават пылінка ў небе і на зямлі, і меншая за яе, і большая, каб аднаць належнае тым, якія уве-

равалі і рабілі добрае, — для іх дараванне і будучь узната —
роджань". (Сура Саба, аят 3 і 4).

Судны Дзень настане, калі будзе выкарыстаны крытэрыі справяд-
лівасці і міласэрнасці Аллага. Кожны, хто верыў у гэтае імгненне
і у імя Аллага, цяпліва зносіў нягоды, будзе шчодро узнагарод-
жаны. Той, хто у зямным жыцці пагарджаў думкай аб ахірэце і няў-
дзячна карыстаўся дабротамі, сурова папалоціцца за гэта.

Вось як супастаўляе Кур"ан гэтыя дзве асобы: "Чалавек, які
атрымлівае ад Імяне абяцання даброты, наўрад ці можа быць параўна-
ны з тым, хто у дзень кіямету будзе падвергнуты пакаранню ?"
(Сура Іпавяданне, аят 61).

Куран адзначае, што зямное жыццё кожнага — гэта падрыхтоўка
да ахірэту. Той, хто адмаўляе ахірэт, становіцца рабом ганебных
жаданняў. Ён не гануе дастойных павягі вернікаў. Такія людзі
асэнсоўваюць свае памылкі толькі перад смерцю, дарэмна чакаючы
апошняй магчымасці загладзіць свае грахі.

Іх сумненне перад смерцю, суровасць дня адплат, вечная воля,
якая абяцаецца праведным, яскрава апісана у наступных аятах
Кур"ана:

"Наблізіцца смерць да каго-небудзь з іх, тады ён гаворыць:
"Божа! Вярні мяне назад. Я завяршу незавершанае, я буду рабіць
добрыя справы". Не! Гэта проста балбатня. Існуюць перашкоды, якія
да дня вяртання іх да жыцця не дазваляюць ім ажыццявіць абяцанае.
У гэты дзень краўняы сувязі не дапамогуць, яны не змогуць паразу-
мецца паміж сабой. Той, хто зрабіў больш добрых спраў, будзе воль-
ным. Мізэрнымі будуць тыя, хто не падумаў загадзя пра гэты дзень.
Яны вечна будуць у пекле. Языкі пільма ахопяць іх твары". (Сура
Вернікі, аят 101 — 106).

Вера у замагільнае жыццё выклікае у асобы пачуццё абавязку і
адказнасці і забяспечвае у гэтым свеце дабрабыт і поспех. Успом-
нім на момант арабаў часоў джахіліе (даісламскіх часоў). У той
час, калі яны яшчэ не верылі ў ахірэт, іх жыццё праходзіла ў
азартных гульнях, п"янстве, плёмянных раздорах, у зладзействе і
злачынствах. Прыняўшы новую веру і павярнушы ў ахірэт, яны сталі
самымі дысцыплінаванымі людзьмі ў свеце. Адмовіліся ад сваіх зла-
чынстваў. Началі дапамагаць адзін аднаму, а спрэчкі між сабою вы-
рашалі мірна і справядліва.

Віннікі адмаўлення ахірэту могуць зваліцца на нашы галовы яшчэ пры жыцці або пасля смерці. Калі ж цэлая нацыя адмаўляе ахірэт, то у грамадстве пачынаецца поўны беспарадак і хаос, і зло. Грамадства загнівае і у рэшце рэшт гэты народ знікае з зямлі. Кур"ан падае некаторыя падрабязнасці аб лютым канцы плямен Ад і Сямуда, а таксама Фірауна (Фараона). Вось як сказана пра гэта у Кур"ане:

"Пляменні Сямуд і Ад прынялі за ману прауду. За гэта сямуды былі знішчаны землятрэсавым. Па той жа прычыне племя Ад было знішчана моцным спадзённым ураганам. Каб сперці іх з зямлі, Аллаг паслаў ураган, які бушаваў восем дзён і сем начэй. Былі відны людзі, паваленыя на зямлю як выкарчаваныя з каранямі фініквыя пні, а у хатах не засталася і сляда ад былога! Фіраун, і тыя, хто жыў да яго, і разбураныя гарады, рабілі грахі. Яны паусталі супроць Аллага, які пакараў і з гэтай прычыны паступова нарастаючым чынам.

Людзі! Адумайцеся! Зразумейце! Калі быў патап, мы вас выратавалі, узяўшы вас на свой плывучы каучэг, каб зрабіць гэта напамінам і каб пачула вуша таго, хто павінен пачуць. І калі прагучыць труба, і зямлі разам з гарамі уздымецца і затым разбурыцца раптоўным крушэннем, у той дзень адбудзецца вялікая падзея. І неба расколецца, і будзе яно у той дзень слабым. І анёлы па краях яго, і панясучь трон Яго восем і будуць трымаць Трон Уладыкі над ім. У той дзень будзеце вы выстаўлены, і не схаваеце вы схаванае. Тады той, каму запіс яго дадзены ў правую руку, скажа: "Вось, прачытайце запіс мой, сапраўды, ведаў я, што буду я прыцягнуты да адказу". І ён — у жыцці добрым, у садзе высокім, дзе лёгка будзе збіраць плады. "Ешце і піце на здароўе за тое, што вы зрабілі раней у дні мінулыя!". А той, каму будзе дадзены запіс у левую руку, ён скажа: "О, калі б мне не быў дадзены мой запіс! І я б не ведаў, аб чым рабіць справаздачу! О, калі б гэта не было канцом! Не дапамагло мне мае багацце! Сіла мая пакінула мяне!" Вазьміце яго і вяжыце! Потым кінце у пекла! Пасля на ланцуг, дажыніў у семдзесят локцяў, прывяжыце! Бо ён не верыў у Аллага Вялікага, не імкнуўся накарміць беднага. І няма яму сёння тут сябра, і няма стравы, акрамя памняў. І не ёсць яе ніхто, акрамя грэшнікаў". (Сура Неунікіёнае, аяты 4 — 37).

Для веры у ахірэт патрэбны пераканаўчыя аргументы, якія можна пералічыць у наступным парадку:

1. Усе прарокі Аллага заклікалі сваіх паслядоўнікаў верыць у ахірэт.
2. Усе грамадскія сістэмы, рэжымы, заснаваныя на аснове веры ў ахірэт, дабіваліся поспеху, пры гэтым поўнасьцю вызваліліся ад сваіх маральных недахопаў.
4. Гісторыя знаёміць нас з шэрагам выпадкаў, калі Аллаг яшчэ пры жыцці карае тых, хто пагарджаў заветамі сваіх прарокаў і не верыць у ахірэт.
4. Разумовыя, эстэтычныя і маральныя уласцівасці чалавека забяспечваюць яму поспех і ў ахірэце.
5. Без ахірэту страчвае сэнс і змест паняцце Аллага аб справядлівасці і міласэрнасці.

СЛОВЫ І СПРАВЫ НЕ ПАВІННЫ РАЗХОДЗІЦІА

Жыў калісьці хлопчык, які вельмі любіў салодкія прысмакі і часта выпрошваў іх у свайго бацькі. Але яго бацька быў бедным чалавекам і не заўсёды меў грошы, каб задаволіць просьбу сына. Хлопчык не разумеву гэтага і усё дамагаўся свайго.

Бацька засмучаўся тым і усё думаў, што рабіць, каб адвучыць сына ад нядобрай цягі. Поблізу іх жыў тады праведны чалавек. Гэта ўспомніў бацька ласуна і павёў сына да разумнага чалавека, каб той пауплываў на папрашайку.

Хлапчук і яго бацька пайшлі да мудраца. Бацька сказаў: "О вельміпаважаны мудрэц! Ці можаш ты папрасіць майго сына, каб ён перастаў вымагаць ад мяне ласункі, на якія ў мяне няма грошай?" Чалавек гэты засмуціўся, бо сам вельмі любіў салодкае: як цяпер ён можа патрабаваць ад хлопца, каб той перастаў дамагацца ў бацькі салодкага? Дык сказаў толькі бацьку, каб прывёў яму свайго сына праз месяц.

На працягу месяца багабязны чалавек адмаўляў сабе ў ласунках, а калі хлопчык з бацькам праз месяц прыйшлі да яго, сказаў хлопчыку: "Маё ты дзіцятка, ці не перастанеш прасіць ласункі, на якія ў бацькі няма грошай?"

З гэтага часу хлопчык ужо не дакучаў бацьку. Пазней бацька хлопчыка спытаў праведнага чалавека: "Чаму адразу не папрасіў хлопца, каб перастаў прасіць ласунак, калі мы прыйшлі да цябе першы раз?"

Багабаязны чалавек адказаў: "Як я мог прасіць аб гэтым хлопчыка, калі сам вельмі любіў ласункі? За гэты час я патроху адвык ад салодкага".

Асабісты прыклад робіць большае уражанне, чым любыя гучныя словы. Калі просім кагосьці, каб нешта зрабіў, то самі мусім зрабіць тое самае. Няварта нікога прасіць аб нечым, чаго не робім самі.

БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ І СІБІР

У 1997 г. будзе адзначацца 600-годдзе пасялення татараў на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы, якое адбылося ў час праўлення Вітаута Вялікага. Аднак пасяленне цюркаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі адбылося значна раней. Калі і як гэта адбылося?

Да пачатку мангола-татарскай экспансіі ў Азіі і Еўропе на тэрыторыі Заходняй Сібіры і ў Прычарнамор'і жылі цюркскія качавыя народы, якія з гістарычных крыніц вядомы пад назвай кыпчакі ці кіпчакі (1), у старажытнарускіх летапісах пад назвай полаўцы, з заходнеэўрапейскіх (генуэзскіх) крыніц мы ведаем іх як куману (2).

У 20-х гадах 13 ст. мангола-татары пакарылі заходнесібірскіх і прыуральскіх кыпчакоў-полаўцаў. Знаць перабілі, простых людзей абклалі падаткамі, маладых мужчын пад прымусам заставілі служыць у войску. У 1223 г. на рацэ Калка мангола-татары разбілі войска Прычарнаморскіх кыпчакоў-полаўцаў і саюзнае полаўцам войска рускіх княстваў. Больш дзесяці гадоў на Русі не чуто было пра мангола-татараў, але ў кастрычніку 1237 г. мангола-татары пачалі наступленне на старажытнарускія княствы. Ратуючыся ад нашэсця Батэя частка прычарнаморскіх кыпчакоў-полаўцаў звярнуліся з просьбай даць ім прытулак у славянскіх княствах.

"Таліцкі князь Данііл Раманавіч і ягоны брат, князь Уладзімір-

ска-Валынскі Васілька, ва уладанні якога уваходзіла туды і Берасцейская зямля, пасялілі прыкладна у раене Бельска і паўночнай частцы Берасцейскага павета некалькі родаў хана Цегака, які быў сватам князя Данііла. Згодна з паданнем, жылі гэтыя полаўцы у сямі весках (3). Няма сумнення, што з цягам часу яны увайшлі у склад беларускіх татару і сталі першымі жыхарамі — вяхадцамі з усходніх стэпаў на Беларусі.

У выніку феадальных міжусобіц, якія абвастрыліся пасля смерці хана Залатой Арды у 1357 г., за 19 наступных гадоў на троне змянілася 19 хану. У 1376 г. ханам Залатой Арды быў выбраны чынгізід Тахтамыш (згодна традыцыі, ханам Залатой Арды мог быць толькі прамы нашчадак Чынгісхана — чынгізід). Аднак цемнік Мамай, які фактычна паводзіў сябе як зусім незалежны хан, не падпарадкоўваўся хану Тахтамышу. У 1380 г. цемнік Мамай быў разбіты ў бітве на Кулікоўскім полі (рускія гісторыкі тлумачаць гэта выключна патрыятызмам, мужнасцю і воінскім майстэрствам рускіх воінаў). Пасля разгрому Мамай Тахтамыш на некаторы час стаў паўнапраўным ханам Залатой Арды. Праз два гады пасля разгрому татары ўзялі і спалілі Маскву і заставілі рускіх пляціць даніну.

Будучы разгромленым у двух бітвах з войскам эміра Цімура, пазбаўлены трона, Тахтамыш уцёк і зайшоў прытулак у Вітаута. З ім у Беларуску-Літоўскую дзяржаву прыбыла значная вайсковая сіла, ды немалое значэнне меў і аўтарытэт былога, хоць і скінутага, хана Залатой Арды, чынгізіда. Даволі моцныя пазіцыі Тахтамыш меў у сваім дамене, ва улусе Шайбана — Сіній Ардзе (Кок-Ардзе). Тут ён шукаў прытулак, калі войска Вітаута панесла цяжкую паразу ў бітве пад Ворсклай у 1399 г. З надзеяй на разгром войска Цімур-Кутлуга — стаўленіка эміра Цімура на трон у Залатой Ардзе, Тахтамыш сабраў на гэту бітву усё што можна — сяю дружыну, дауніх і нядауніх татар-пасяленцаў у Беларуску-Літоўскай дзяржаве. У яго войску была пэўная колькасць і жанчын, якія па татарскай традыцыі суправаджала ў вайне сваіх мужоў-воіў. Былі тут, магчыма, і беларускі — жонкі татар. Калі зыход бітвы не на карысць Вітаута ўжо быў відаць усім, Вітаут і Тахтамыш ратаваліся ўцёкамі. На беразе Ворсклы у 1399 г. "бунчукі сібірскіх татару, якія прыйшлі у Літву з Тахтамышам, губляліся у агульнай масе сцягоў, харутваў і рыцарскіх адзнак" (4).

Сталіцай Сіняй Арды (Цюменскай Арды) была Цюмень — Чынгі-Тура. У 1495 сталіцу перанеслі у Іскер ці Сібір, і з гэтага часу ханства стала звацца Сібірскім.

У 1577 г. Ярмак Цімафеевіч, які ваяваў супроць войск Стэфана Баторыя пад Магілёвам, вярнуўся дамоў на Дон. Там ён узначаліў паход супроць Нагайскай Арды, рабаваў караваны персідскіх і бухарскіх купцоў на Волзе, чым выклікаў незадаволенасць царскай улады. Супроць Ярмака было паслана царскае войска, якое ён разбіў і пасля гэтага пайшоў да Строганавых, якім надзвычай патрэбна была ваенная сіла супроць сібірскіх тубыльцаў. Строганавы дадалі у дружыну Ярмака "літоўскі палон", які паўсюдна прадаваўся на маскоўскіх рынках.

Адным з блізкіх паплечнікаў Ярмака стаў Мікіта Пан (5), які загінуў у баі з татарамі у 1582 г. Першага траўня 1580 г. Ярмак рушыў на заваяванне Сібірскага ханства. Гэтым ён паклаў пачатак шматгадовай крывавай каланізацыі Сібіры. Колькасць насельніцтва у Сібіры у той час была прыкладна такой, як індзейцаў у Паўночнай Амерыцы. Заваяванне Заходняй Сібіры ішло па узору заваявання тэрыторні сучасных Злучаных Штатаў еўрапейцамі: карэннае насельніцтва знішчалася ці выганялася са сваіх спрадвечных урадлівых земляў. Каланізацыя Усходняй Сібіры ішла па узору каланізацыі Канады, дзе карэннае насельніцтва было патрэбна для здабывання фута каштоўных звыркоў. Каланізацыя ж Камчаткі і Курыльскіх выспаў пайшла па узору каланізацыі Антыльскіх выспаў: карэннае насельніцтва было амаль цалкам вынішчана.

Сілы мясцовага насельніцтва і рускіх каланізатараў былі няроўныя, хоць радцам сібірскага хана Кучума быў ліцвін (6), але 13 кастрычніка 1580 г. сталіца Іскер ці Сібір была узята. Нашчадкі Кучума атрымалі назву князоў сібірскіх і прымалі удзел у Маскоўскай вайне (1654 — 1667) супроць Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Праўнук няскоранага і забітага царскімі ўладамі старэйшага сына Кучума Аблегарым пабраўся з дачкой палоннага ліцвіна Андрэя Баршадскага, і ўжо ў нашчадкі сталі звацца князямі Пятымскімі ці Баршадскімі.

У час Маскоўскай вайны 1654 — 1667 гг. у бітве на р.Бася ў маскоўскі палон трапіў аршанскі шляхціц Адам Каменскі-Длужык. У сваім "Дзярыўшым вязненьня маскоўскага, месці і месці" ён даў наступнае апісанне Табольску (былому Іскеру) — "асколку Сіняй

Арды. "Табольск мае мест два. Адно на гары барза (вельмі) високай, а другое на доле. Хлеба досыць маюць і не дорага. Рыб нечуванае мноства, бывае па 100 язёў на капейку. Татары барза багатія, маюць свае вёскі. Таварамі ідуць, вярблюдаў моц вялікую маюць. Ездзяць на Даур і да Бухар. Цэркваў болей дзiesiąтка. Мітрапаліта і архімандрита там мешкае. Бо Табольск быў калісьці асобнае царства Касімаўскае (?) і трымаў яго Касімаўскі татарын (?), а узяў яго нейкі Ярмак, збоіца Вольскі (волжскі), каторы разбіў казну царскую і купцоў цара выгнаў. Сам на то царства пасеў. Патануў у рацэ Іртышчу, як на яго напалі татары.. Тыя татары маюць вялікія вольнасці і збожжа для сябе сеюць, а найбольш аркішу і пшаніцы і ауса. Ёнта сеюць мала, толькі масква ёсць таксама татары-мысліўцы, выхоўваюць птахі: крэчаты, белазоры, каторых рыбамі кормяць. Маюць і харты касматныя. Коні маюць барза добрыя, на каторых лісы ганяюць і гаралнікамі б"юць, а мармуркі чорныя да казны царскай аддаюць. Прадаваць жа нікому не ведена, а тасама панцыры барза добрыя шытамі (?) барза форменныя, перы базанавыя (фазанавыя) і агністыя стрэльбы маюць. На попіс штомесяц мусяць быць гатовы, а то з-за бунтоў нашых. Там ёсць болей чым 300 у службе і дзiesiąць боярскіх, казакаў служылых 1200, рэйтары 1000, казакаў (пешых) 2000, жалдакаў (салдатаў) 3000 (7)".

Табольск, як пераемнік Іскера, на доўгія гады зрабіўся галоўным горадам ужо вялікай Сібіры і праз яго цягнуліся незлічоныя масы ссыльных. "Тенваря [1657] в 15 ж де по верхотурской же отписке Лва Измайлова по государеву указу присланы ис Казани ссыльные ж литовские люди и татаровя, которые взяты в изыцах в разных местах, с верхотурским сыном боярским з Богданом Ушаковым, шляхта из Гомли: ... Абус Сахмат Ахматов, Мухарей Шатунов, Якуш Мурзин, а по государевой грамоте велено тем ссыльным литовским людям быть в Тобольску в стрельцах и в пеших казаках" (8). "Самойло Айдаров, Карп Секаннин, Селауш Дзенема, Мухарей Азсамов, Тохтай Ябланской, Алес Базаров, Давид Тупанской; а по указу великих государей те ссыльные люди посланы на Тару, а государеву службу велено им на Таре служить в пеших казаках ..." "...Роздал Родлинской, Давид Миденев, Мустафа Келской; и по указу великих государей те ссыльные иноземцы посланы на Тюмень и ныне на Тюмени государеву службу служат в пеших казаках. Да на Тюмени ж по

государеву указу посланы из Тобольска ссыльные ж люди в прошлом же по 164-м году и велено им быть в пеших же казаках Хурбу Мурзину, Алесу Абрамову; и в Тюменских имяных книгах 167 -го году написано: ссыльной человек Хурб Мурзин на Тюмени умер, а Алеса Абрамова имени в Тюменских имяных книгах не объявилось, и о том ссыльном человеке о Алесе на Тюмень ис Тобольска о справке писано ...". "Богдан Халецкой молод, Богдан Матчешеев, Редреп Шавлов, Дуброй Мусеков, Редреп Попов; а по государевой грамоте те ссыльные люди посланы ис Тобольска в Сургут, а государеву службу велено им служить в Сургуте в пеших казаках, и ис тех ссыльных людей 2 человека Дуброй Мусеков да Редреп Попов в Сургуте крестили в православную христианскую веру, а во крещении Дуброю имя Алексей, а Редрепу во крещении имя Прохор ...". "Ражев Шабловский молод, Ураз он же Сафар Стабровской ... ис под Ориш Якуб Баракеев; ... шляхта: Ян Мурзеев, Степан Наркеев; крымские татаровя: Мелубайко Искалеев, Булатко Детимеров, Алейко Арасланов. А по государеве грамоте те ссыльные люди все посланы ис Тобольска в Томской город, а государеву службу велено им служить в Томском в пеших казаках ...".

"Тое ж присылки [1661] ссыльные ж люди татаровя Ишмамётко Албухтин, Еникейко Тениешев; а по государеве грамоте посланы они ис Тобольска на Красный Яр, а по Красному Яру велено им быть в пашне".

"Февраля в 28 де по государеве грамоте послан с Москвы в Тобольск выходец крымской полоняник Литовские земли Барского повету шляхтич Васка, во крещении Ивашко Витовской, и по государеве грамоте тот выходец Вашка Витовской послан ис Тобольска в Томской город в том же во 168-м году ...". "татаровя: Мухарейко Мусанов, Ивашка Юзовской, Давидко Александров; а по указу великих государей посланы ис Тобольска те ссыльные люди на Лену в Якуцкой острог, а государеву службу велено им служить в пеших казаках" (8).

Але сасланныя беларускія татары, як сведчаны гістарычныя дакументы, памяталі аб сваім паходжанні: "Господину Василию Ивановичу Хилкову. В нынешнем во 171 году [1663] сентября 16 дня на Сыльве де татаровя с Ильина дня Кунгур весь позоевали и русских людей побили и дворы и хлеба и сена пожгли, і ставят де те татаровя на Кунгуре острог, а ноне де стоят приступом под Спасским монастырем; а завоевались де Уфимские, и Сольмыжские и Казанские и Вятские и Уржумские татаровя да с ними де и татары Литовских людей человек 50,

а подговаривает те татары воевать Сары Мергенъко, который зимо-
вал под катыйским острогом и все де у них по заговору с крым -
ским царем" (9).

Да сказанага раней дадаем, што Васіль Іванавіч Хілкоу быў
Табольскім ваяводам з 1659 да 1667 г. Цар Міхаіл Федаравіч ад-
даў у 1614 г. Касімаускае ханства сваяку Кучума Альн-Арслану з
тытулам хана, а унучка Альн-Арслана Домна вышлі замуж за Юрыя
Якаўлевіча Хілкова (10). Нездарма капіроўшчык "Дыярнуша" А.Ка-
менскага-Длужыка напісаў замест "Кучумаускае ханства" — "Касі-
маускае ханства", бо касімаўскія татары былі больш вядомыя у Рэ-
чы Паспалітай, чым сібірскія.

У 1628 г. з Табольска на "уціхаміраванне" тунгусаў была ад-
праўлена экспедыцыя Самсона Навіцкага, ліцвіна, былога воя слау-
нага палкоўніка А. Ліссуускага. У Туруханску да яго далучыліся лю-
дзі ліцвіна Антона Дабрынскага. На Тунгусцы С. Навіцкі даведаўся,
што існуе Лена-рака і на ёй жывуць "якольскія людзі". Ён накіра-
ваў туды Антона Дабрынскага. Атрад Дабрынскага вышаў на Лену і
заснаваў там зімоўе, на якое 9 лістапада 1630 года напалі якуты.
Толькі ў траўні наступнага года быў адбыты напад і Дабрынскі
змог пайсці ў Туруханск. Так усе даведаліся пра існаванне самага
паўночнага цюркскага народа — саха, выходцаў, на думку некато-
рых гісторыкаў, з Сярэдняй Азіі, з па-над Амудар'і, якіх сталі
назваць якуты (11). А народ саха маскоўцаў стаў зваць куча -
чучала, пудзіла, пачвара (12).

Упершыню для свайго народа даў апісанне народа саха Адам Ка-
мінскі-Длужык, якога як ссыльнага везлі ў Якуцк разам з трыма
беларускімі татарамі: Александровічам, Мусанавым і Юзоўскім. "Ад
Алакіны пачынаюцца якуты, каторыя маюць веру паганскую і самі
сабакам падобны. Коней статкі барэя вялікія гадуюць, а белых най-
болей. Быдла таксама маюць досыць. Быкі барэя вялікія гадуюць, а
насы ім прадзетыя, як у мядзведзя, таксама і кароў. Усе ездзяць
на іх, а коней ядзяць, як сабакі: ні чым не брыдзяцца, ніколі не
умываюцца, пазноці не абразяць, ходзяць голыя з лукамі, на га-
лаве каптуры з пёрамі жураўлінымі, як у страшыдлы, граху ні ў чым
не ведаюць. Ні Бога, ні веры, вась згола бесстыям падобны. Тыя лю-
дзі абселі тую Лену і берагі яе. Там ніводная рэч не народзіцца
бо зямля не растае болей як на локах (вечная мерзлата — заўвага
рэд.). Там ёсць звера і птаства нечувана моц, але пагане не

умеюць іх спажываць: так як сабакі іх ядзяць. Што вялікія, пёры абскубішы, у каго ёсць кацёл, то варыць, у каго ж нямаш, то каменьмі парыць у дзешках альбо карытах, без солі. Строй (адзенне — заўвага ред.) аднастайны у леце і зіме. У жартах сорама ніякага, алі што грэх ня ведаюць. На канях белагаловых ездзяць, а маюць завушніцы вялікія ў вушах, велічней талеры (срэбная манета — заўвага ред.) срэбныя, на чале носяць кругі, а на шыі срэбныя і мядзяныя абручы. Як і мужчыны ходзяць у шкурах аляневых і каровіных, шэрсцю да цела, а другой навыварат. Лукі маюць доўгія, вышэй чалавека, а цяжкія раменныя. Жалеза збіраюць на берагах, і гэтае добрае, як сталь, але што цяжка з рамеснікамі, то з імі лайдакі спраўляюцца. Там заўсёды служылых людзей 700, рэестравых казакоў, каторых разсылаюць па лясам, рэках і па розных урочышчах. Тыя збіраюць на цара сабалі, аднімаючы ад тамтэйшых людзей. Белагаловы (можа аксакалы — родавыя старэйшыны ? — заўвага ред.) ходзяць у шкурах аляневых тонкіх, замест кашуль, у каптурах сабаліных і сукенках атласовых, сабалямі падшытых, але без кашулі, хіба на святах урачыстых кашулі надзяваюцца. Таксама і хлеб толькі на урачыстасць ядзяць, а міса ядзяць як хлеб, і рыбу з ягадамі, птаства ужываюць, каторых там моц вялікая. Малако кабылінае п'юць (I3).

У канцы "Дыярыуша" А.Каменскі-Длужык зазначае, што ў Сахадзе (Якуціі) загінуў "татарын ахрышчоны з харутвы пана Чарнецкага (I4). Загінуў у чужым краі Ян Юзоўскі. Беларускае татарын. Да — выд Александровіч быў пасля Андрусаўскага перамір'я 1667 г. на наступны год адпушчаны ў Маскву. Мухарэй Мусанаў, які служыў на рацэ Ахота сярод ламутаў (эвенгаў) спазніўся і выехаў у Маскву ў 1669 годзе (I5).

Д а д а т а к

Разам з Юзоўскім загінуў на рацэ Ахота "Солтан Крыштаў", шляхціц з харутвы пана Чарнецкага, які таксама быў татарскага паходжання (I6).

[1657] Генваря в 15 де по государевой грамоте прислали с Москвы в Тоболеск с сыном боярским з Богданом Ушаковым шляхтич Миколой Салтан з женой да з дочерью да с челядниками с Ивашком Демидовым да с челядницею; и ныне тот ссыльный человек Миколой Салтан в Тобольску государеву службу служит в детях боярских" ((I7).

" [1660] Мая в 24 де по государевой грамоте присланы с Москвы

в Тоболеск. ссыльные литовские люди шляхта Буслиг Петров сын
Салтанов ... а по государевой грамоте посланы они из Тоболска
в Томской город" (18).
" [1661] В пешие казаки челядники ... Харитон Салтан ... на Лену
в Якуцкой острог." (19).

Цытаваная літаратура

1. Гордеев А.А. История казаков, ч. I: Золотая Орда и зарождение казачества. М., 1992. С. 23.
2. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1992. С. 391.
3. Рагалеу А.Ф. Спежні у дауніну. Мн., 1992. С. 51.
4. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1992. С. 536.
5. ВЭ. Т. 23. М., 1976. С. 337.
6. Жук М. *Wzje Polaków na Syberii. Kraków, 1928. S. 36.*
7. *"Warta", Poznań, 1874. S. 282.*
8. Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества XVII века. М., 1903. Приложение У: О лицах, сосланных в Тобольск за 1654 — 1662 гг. С. 56, 57, 58, 62, 63, 65.
9. Дополнение к актам историческим. Т. IV. СПб, 1851. С. 289.
10. История родов русского дворянства, кн. I. М., 1991. С. 395.
11. История Якутской АССР. Т. 2. М., 1957. С. 29.
12. Серошевский В.Л. Якуты. СПб, 1896. С. 251.
13. *"Warta", Poznań, 1874. S. 385—386.*
14. *"Warta", Poznań, 1874, S. 387*
15. Сафронов Ф.Г. Ссылка в Восточную Сибирь в XVII в. Якутск, 1967. С. 85.
16. *"Historia kontaktów polsko-rosyjskich w dziedzinie geologii i geografii. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. 1972. S. 280.*
17. Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества в XVII века. М., 1903. Приложение У: О лицах, сосланных в Тобольск за 1654 — 1662 гг. С. 56.
18. Тот же, С. 65.
19. Тот же, С. 65.

ВАЦЛАУ ЛАСТОУСКІ

(да 110-годдзя з дня нараджэння)

Выдатны беларускі гісторык, публіцыст, пісьменнік, літаратуразнавец, грамадска-палітычны дзеяч, акадэмік АН Беларусі нарадзіўся 1 лістапада 1883 г. у засценку Калеснікі Дзісенскага павета Віленскай губ. (цяпер Мёрскі раён Віцебскай вобл.).

Маці Ганна і бацька Юсцін паходзілі з дробнай шляхты, працавалі на арандаванай зямлі. Вацлаў скончыў на радзіме Пагосцкую пачатковую школу. Нейкі час вучыўся ў Дзісенскім павятовым вучылішчы, пазней працаваў памочнікам прадаўца ў краме ў Вільні, канцэлярыстам у г. Шаўлі ў Ковенскай губерні. Трапіўшы ў Санкт-Пецярбург, уладкаваўся бібліятэкарам у студэнцкую бібліятэку і адначасова наведваў лекцыі ва ўніверсітэце. У 1902 г. уступіў у Польскую сацыялістычную партыю ў Літве, якая вяла работу і ў заходняй частцы Беларусі. У 1903 г. перабраўся з літоўскай пісьменніцай Марыяй Іваноўскай (Ладзіну Пяледа), якая працавала тады ў Санкт-Пецярбургу ў чытальні польскіх сацыялістаў. Жыў нейкі час на жончынай радзіме ў мястэчку Паргій (цяпер Акмянскі раён) і у Рызе, дзе працаваў канторшчыкам на таварнай чыгуначнай станцыі. Займаўся самаадукацыяй. У гэты час ён актыўна ўключыўся ў беларускі нацыянальны грамадскі рух. У 1906 — 1908 гг. уваходзіў у Беларускае сацыялістычнае грамадства. З сакавіка 1909 г. ён сакратар рэдакцыі "Нашай нівы" і загадчык першай беларускай кнігарні ў Вільні. У "Нашай ніве" і іншых беларускіх выданнях змяшчаў публіцыстычныя і крытычныя артыкулы, артыкулы на гістарычныя тэмы, апавяданні, пазней вершы. Ён збіраў і публікаваў матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры, этнаграфічныя і гістарычныя матэрыялы. У 1910 г. выдаў "Кароткую гісторыю Беларусі" — першую папулярную абагульняльную працу па нацыянальнай гісторыі на беларускай мове.

У 1916 — 1917 гг. В. Ластоўскі быў рэдактарам газеты "Томан", якая выходзіла ў Вільні, у 1923 — 1927 гг. рэдагаваў часопіс "Крывіч", які друкаваўся ў Коўне. У 1926 г. была надрукавана адна з найважнейшых прац вучонага — агляд усяго беларускага пісьменства да 18 ст. уключна. Капітальны фаліант (720 старонак, багата ілюстраваны) пад назвай "Гісторыя беларускай (крывічскай) кнігі". У гэтай кнізе амаль 8 старонак прысвечана татарскаму Аль-Кітабу (мы іх змяшчаем у гэтым нумары "Байрама", змяніўшы толькі лацін-

скае "j" на "й". Крыху раней, у 1924 г. В. Ластоўскі выдаў у Коўне "Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. У слоўніку паказаны запазычванні з розных моў, у тым ліку і з татарскай мовы, якія ужываюць беларусы.

Пасля заканчэння грамадзянскай вайны В. Ластоўскі пакінуў палітычную дзейнасць і займаўся навуковай працай. Ён выйшаў з урада БНР і вярнуўся на Беларусь. У 1927 г. заняў пасаду дырэктара Беларускага дзяржаўнага музея. Працаваў у Інбелкультзе. Як акадэмік (з 1928 г.) і неадменны сакратар АН БССР садзеўнічаў развіццю навукі на Беларусі. Між іншым, у гэты перыяд сваёй дзейнасці В. Ластоўскі цікавіўся вывучэннем розных народаў, якія жылі на Беларусі, у тым ліку і татарамі.

21 ліпеня 1930 г. Ластоўскі быў арыштаваны, 6 жніўня 1930 г. пастановай СНК БССР пазбаўлены звання акадэміка. Быў асуджаны на 5 гадоў высылкі ў Саратаў, дзе працаваў загадчыкам аддзела рукапісаў, старажытных і рэдкіх кніг бібліятэкі Саратаўскага ўніверсітэта. Зноў арыштаваны 20 жніўня 1937 г. і прыгавораны Ваннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР 23 студзеня 1938 г. да выключнай меры пакарання. Расстраляны 23 студзеня 1938 г. у Саратаве.

Па першаму прыговору рэабілітаваны 10 чэрвеня 1988 г. Вярхоўным судом БССР, па другому прыговору — 16 верасня 1958 г. Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР. Адноўлены ў званні акадэміка АН Беларусі ў 1990 г.

АЛЬ-КІТАБ (СЪВЯТАЯ КНИГА)

(урывак з "Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі ")

Рукапіс пісаны арабскімі літарамі, але крыўскай мовай; знойдзены ў 1915 годзе архэолегам І. Луцкевічам у Сорак-Татарах, недалёка ад Вільні, у маіны Сыцяпана Палтаракевіча. Гэта рэлігійная мусульманская кніга апокрыфічнага зместу. Паводле акрэслення доктара Філёлёгіі Янкі Станкевіча рукапіс гэты пісаны ў першай палавіне 16 стагоддзя: усяго ў кнізе 138 лістоў, фармату ў ліст: пісаны на паперы; пачатак і канец загублены.

Значэнне гэтага рукапісу вельмі вялікае для крыўскага моваведання, бо, дзякуючы асобнасьцям арабскага альфавэту, які мае літары дз (дзэту) і мякое ць, даецца магчымасць адтварняць фанэтыку

крыускай мовы І6 ст. і знайсці ключ да чытання кніг і рукапісаў, пісаных кірыліцай. Расчытвае гэты рукапіс малады крыўскі вучоны Я.Станкевіч і доктар філалёгіі А.Таўэрава. Ніжэй паддзеная выписка ператранскрыбавана на кірылаўскія літары вышэйзгаданымі вучонымі і зьяўляецца перадрукам с часопісі "Крывіч" (№ 2 (8), 1923 г., старонкі 70 — 78):

Г і с т о р я

а М а р ѝ а м е ¹, удзячнасьць Божа над нейу! Вагаб сын Мутабаг-тау мовіу, удзячнасьць Божайа над нім, у іншых кнігах так нашоу, відзеу, чытау. Аднаго дня І с а ² прарок йаго міласьць, ласка Бо-жа над нім, да маткі свайей мовіу: "І matka, мне Джабраіл ³ мовіу, што гэты сьвет мяшкане дачаснае йест, прото мы гэты сьвет заня-хайма, а тамтой сьвет вякуісты стараймася — так да маткі мовіу — то нам ляпей будзе". Тады яны абойе пашлі на Лібан гару і там па-ну Богу паклон чнілі, дзень у дзень посьнікалі, а у вечар адпось-нікаліся траўным карэнем. Аднаго дня І с а прарок йаго міласьць для адпосьнікаваньа па карэньіе траўное пашоу, а matka йаго М а р ѝ а м а, у міхрабе сядзятчы намаз кланялася, а у тым часе А з р а і л ⁴ прышоу сялам ⁵ дау. М а р ѝ а м а і страху йаго ад розуму адныла. Калі прышла да памяці, мовіла: "Хто ты йест? Ад срогасьці твайей шлункі мае трасуцца, розум адходзьць". А з р а і л мові: "Йа йест". Ракла М а р ѝ а м а: Ці прышоу даведацца, ці ухваціці?" А з р а і л мовіу: "Прышоу йа душу твайу браць". М а р ѝ а м а мовіла:

"Прашу цябе адну гадзіну мне счакая, няхай мой мілы сын прыйдзе І с а, йа твар йаго абачу і дастамент учню". А з р а і л рэк: "Йа (йест... пасол) Божый, приказанае трымаю а учи-ніць не магу, мне П(ан Бог) і нагой ступіць ... (М а р ѝ а м а) ракла: "Йа волі Божай йест удзячна". Потым А з р а і л у йае душу узьу і пашоу. Потым І с а прарок пось-ле йатцёу ⁶ прышоу, матку абачу: на міхрабе ляжыць. І с а ра-зумеу, што у паклоне ляжыць "няхай адну гадзіну стрывайу" і сам

1) Марія, маці Хрыста. 2) Ісус, араб. 3) Ангел Гаурнэль, арабізм.

4) Імя ангела сьмерці. 5) Сялам даці — прывітанні, сказаці супа-кой табе. 6) Вячорная малітва, араб.

не адпосьнікаваўся: "няхай матка ачхнецца за адно адпосьнікаў-ся". Карэніе палажну, намаз пець пачау. Потым ночы часыць мінула, Богу паклон чыніу, да маткі прыступіўшы, лёгкаім голасам клікау, мовіу: "І матка, усе людзе посьнікавалыіа адпосьнікаліся". Потым яшчэ ночы часыць мінула, І с а рэк: "І матка, што табе стала, не-адпосьнікаўся (!) ? " Матка на то нічога не адкажа. І с а мо-віу: "Матка майа, намаз кланяўшыся, умарылася, няхай йашчэ адну гадзіну цяляжыць, йа за йаёе Богу пакланюся". Пачау кланяцца: йашчэ цярпеу, (ужо калі)я поўначы стала, знову да маткі (прыступіўшы, клікау голасам) бядунлівым: "І матка, што (табе стала, што жа)д-нага сэрва неад (кажаш ? " І с а быу у вялікім) горы. Калі дзень стау да маткі прышоу, твар у твар ударну і рэк: "ассалямун аляй-ка. І матка, ноч перайшла, знову посьнікаць час, устань, ранні паклон кланяйся". Так мовіу, а таго дня раз нябескііа ангелы пла-калі голасам вялікім, таго дня на зямлі усе рэчы рушыліся, зьвяра-та польныіа усе радамі, радамі стаўшы, плакалі, птаства на павет-ры усе грумадамі стойачы, плакалі, мовілі: "Божа наш, пазволь нам, мы І с а прароку азнаймім сьмерць маткі йаго". Ад Пана Бога азнайме-не (!) прышло: "Зямля і месяц, і сонца, горы, мора, птаст-ва, зьвяры і ангелы, што ся стала вам, для чаго вы плачаце ? " Ад-каз: "Ды І с а прарока плачам". Азнайме-не ад Пана Бога прышло: " І І с а, йа твой Бог, ведайу і йест ласкучыношчы, над усіх вас міласерднеішы ! " І с а прарок голас учуу і. І с а. а ... у а а сеньіе няхай дасыць йо (й) у із гэта-га сьвета зыш (ла) плакаць пачау ш ... (што буду) чы-ніць, гдзе пайду, сь кім буду забавляюся, сь кім.свой смутак па-дзялю, каму сваю таймніцу скажу". Вельмі плакау. Ад Пана Бога згары азнайме-не прышло, што І с е прароку гара науку падала. Рак-ла гара: "І І с а, для чаго так плачаш, немарасьцісься, табе йест Пан Бог памочніком. Потым І с а із гары ізышоу да аднаго сяла с-палачам (!) бядунлівым вялікім голасам рэк: " Ассалямун аляйкум, і людзе тут мешкаўчыіа ! " А людзі таго сяла усе малыіа і вялікііа, мужчыны і жанкі проці йаго вышлі, пыталі: "хто ты йест, голас твой чуўчы, нутры нашы усьвятліліся, дамы нашы усе сьветласьцяйу (!) напаяніліся твайу павяльбенуу асобу відзім". І с а рэк: "йа І с а сын Марыямін йест, ведайце, што матка майа, на гарэ Лібанан адна будучы, з гэтага сьвета зышла, прашу мне сватей помачы

схаванья тья людзі мовілі той гарэ ад калькі хто тым узгідзе можа за яго атрутай. І с а прарок із вялікай немарасцы ад іх пашоу на туі гару, там-жа двух младзенцаў (!) відзеу харошых твараў. І с а мовіу: "Вы хто ёст ?" Адзін рэк: "Я Джабраіл", а другі рэк "Я Мікаіл ёст, мы прынеслі із райу саван і усялякія патрэбы, з волі Бога панны райскія майуць міль, а нам расказ Божы, абы мы дол капалі". Райскія панны абмылі, Джабраіл, Мікаіл дол выкапалі, ангелы джыназа намаз¹ пелі і схавалі. Потым І с а прарок Пана Бога прасіу, мовіу: "Божа мой, ты мяне відзіш і слова майо чуеш, табе нямаш нічога скрытага: Божа мой, маткі Яа свайей часу Яае сьмерці і па сьмерці нявідзеу твару Яае, а цяпер прашу цябе, Божа мой, кажы мне матку майу указаць, штоб за (!) мной мовіла". Расказане Божае такоё прыйшло: "Ідзі да маткі свайей !" І с а прарок прышоу і у галавах магілы маткі свайей сеу і рэк так: "Табе няхаі ласка Божа будзе, і матка майа". А у тым з гробу голас прышоу: "У ачах майіх сьветласыць, і нутра майаго плод, чаму (!) ты мяне адварнуу ад райскіх майстатаў і садоў і сюды мяне прывярнуу ?" Прыбавіу І с а прарок, мовіу: "І матка майа, мейсца таго чым-жа дайшла ку Пану Богу ?" Мар'яма ракла: "Яа, будучы на сьвеце, мяшкайучы у добрых учынках, у райі мейсца сабе набыла". Потым І с а прарок: "І матка майа, душнуіу горкасыць ці мела, Яак табе паводзілася, што над табой цзеелася ?" Мар'яма мовіла: "Перад Панама Богам праудзіве мовю (!), што горкасыць душы майой бранья у горле ёст, Азраілова труднасыць перада мной ёст строгасыць і страх Яаго у нутры майом ёст". Ракла: "І сыну моі І с а, астанься здароу, а Яа ужо адйду, а дні суднага абачымся на Арафат поло". То вымавіўшы, умоукла: Потым І с а прарок із гары зышоу і па сьвеце хадзіу, а потым Пан Бог Яаго на неба узіу і да суднага дня будзе на небе. А перад судным днём даджджал² пракляты паўстане на мусульман, увесь сьвет ізвайуе, то на той час Пан Бог Яаго ізь неба зашле мусульманам на помач проці даджджала. І с а прарок Яаго міласыць, з неба зышоўшы, даджджала праклятога забіець і веру мусульманскую запрэць, і разшырыца вера мусульманская, і знову сорок год майе жыць на сьвеце. Потым із гэтага сьвета зйдзе.

1) Пахавальная малітва, перс. 2) Антыхрыст, араб.

Другі раздзел — Хазары і кыпчакі

Гісторыкі-даследчыкі даказалі, што на тэрыторыі, якую пакінулі у канцы 6 ст. булгары, утварылася новая дзяржава — Хазарскае ханства. Бясспрэчна і тое, што хазары — народ цюркскага паходжання. Межы гэтага ханства дасягалі Каўказскіх гор на поўдні, Дняпра на захадзе, Булгарскай дзяржавы на поўначы. Толькі ўсходнія мяжы застаецца да гэтага часу не высветленай. Большая частка Крыма уваходзіла таксама ва ўладанне хазараў. Сталіцай гэтага ханства быў горад Ітыль. Акрамя Ітыля у хазар былі яшчэ вядомы гарады Семьндэр і Саксін. Хоць у культурных адносінах гэта ханства не дасягнула узроўню Булгарскай дзяржавы, але таксама мела свае дасягненні у галіне культуры.

Сталіца Ітыль была не толькі адміністрацыйным і палітычным цэнтрам, але таксама і гандлёвым і культурным цэнтрам. Сьлед прыязджала многа замежных гандляроў. Росквіт гэтага ханства прыпадае на 8 і 9 стагоддзі. Да 8 ст. хазары былі шаманістамі. У канцы 8 стагоддзя хан Булан прыняў караіства (іўдзеіства) і разам з ім прынялі караіства некаторыя вышэйшыя саноўнікі. Адначасова з гэтым у Хазарскім ханстве было прынята як мусульманства, так і хрысціянства — была поўная свабода рэлігіі. Характэрным прыкладам у гэтых адносінах з'яўляецца арганізацыя хазарскага суда, які складаўся з 7 чалавек: 2 караімаў, 2 мусульман, 2 хрысціян і 1 шаманіста (Газіс. Татарская гісторыя. С.22).

У 10 ст. Хазарскае ханства пацярпела ад нашэсця цюркаў-печанегаў, якія пасля разбурэння гэтага ханства накіраваліся на захад, да Дняпра. Не паспелі хазары ачунаць, як з'явілася новая навада, на гэты раз цюркаў- кыпчакоў (кіпчакоў, полаўцаў, куманаў), якія у II ст. канчаткова разбурылі Хазарскае ханства і атабарыліся на яго руінах.

Як печанегі, так і кыпчакі мелі качавы стыль жыцця, а таму не маглі стварыць сваю дзяржаву. Рэлігіяй іх быў шаманізм. Сярод іх, верагодна, былі і паслядоўнікі іншых рэлігій, таму што вядомы літаратурны ўзор кыпчакскай мовы "Кодэкс куманікус", складзены хрысціянскімі місіянерамі, сведчыць на карысць гэтага меркавання.

У 1223 годзе мангольскае войска на чале з Чэбе (Джэбэ) і Субатаем (Субэдэем) на р.Калка разбіла кыпчакоў і саюзных з імі рускіх князёў. У 1237 г. ўся палавецкая зямля апынулася пад уладай манголаў.

Трэці раздзел — Залатая Арда

Першым ханам Залатоў Арды, якая ўтварылася на былых землях кыпчакоў-полуцаў, быў унук Чынгіза (Чынгісхана) Батый, які цараваў 31 год. У гэты час Залатая Арда не была яшчэ самастойным ханствам. Яна стала самастойнай толькі пры хане Берке (1255 — 1266), бо ўжо на гэты час пачаліся міжусобицы ў Мангольскай імперыі і гэтая імперыя распалася на асобныя гаспадарствы, у тым ліку адлучылася і Залатая Арда. З моманту адлучэння Залатая Арда трапіла пад уплыў больш развітай у эканамічных і культурных адносінах волжскіх булгар. Залатая Арда чаканіць уласныя манеты, якія першы час робяцца ў Булгары. Хоць ханства было створана манголамі, але ў ім манголамі былі толькі ханы і частка арыстакратыі. Асноўная ж маса складалася з булгар, хазараў, кыпчакоў і іншых цюркаў. Нават 600-тысячнае войска Батый (паводле сучасных даследчыкаў колькасць воўд Батый вельмі перабольшана — заўвага рэд.), з якім ён з'явіўся ва Усходнюю Еўропу, складалася галоўным чынам з цюркаў. У гэтым войску саміх манголаў было ўсяго 60 тысяч (Г.Газіс. Гісторыя татар).

У сувязі з тым, што цюркі былі намога больш культурнымі, манголы былі з цягам часу ацоречаны і пачалі размаўляць на цюркскай мове. Цюркская мова стала афіцыйнай мовай дзяржавы. На гэтай мове пісалі ўсе законы-ярлыкі Залатоў Арды. Арабскія падарожнікі, якія наведалі Залатую Арду, называюць яе не мангольскім, а кыпчацкім ханствам.

Залатую Арду называлі то цюрка-мангольскім, то цюрка-татарскім гаспадарствам. Цюркскім яно было таму, што, як мы ўжо згадвалі, асноўная маса насельніцтва ханства было цюркскім. З прычыны таго, што Чынгіз-хан, заснавальнік Вялікай усходняй імперыі і родапачынальнік дынастыі, паходзіў з мангольскага роду кара-татар, то ханства Залатоў Арды часам называлі цюрка-мангольскім, а часам цюрка-татарскім. Такім чынам, назва дынастыі (з акаліччай дынастыя арыстакратыі) перайшла і на народ Залатоў Арды.

Першим з правіцелю Залатої Арды прыняў Іслам Берке-хан у 1261 г. (булгары прынялі Іслам у першай палавіне 10 ст.), але пашырэнне Ісламу сярод насельніцтва адбылося толькі у першай палавіне 14 стагоддзя. Неабходна адзначыць, што усе рэлігіі у Залатої Ардзе карысталіся аднолькавай свабодай. Па законах Чынгіз-хана за абразу рэлігіі пагражала кара смерці. Духавенства кожнай рэлігіі было вызвалена ад падаткаў.

Сталіцай Арды быў горад Сарай. Па сведчанню арабскіх падарожнікаў, горад Сарай быў вялікім добраўпарадкаваным гандлёвым горадам. У Сараі былі палацы ханаў, мячэці, храмы іншых рэлігій, школы, паркі, лазні і вадаправод. Тут было шмат замежных купцоў, але інашэміцы жылі ў асобных кварталах. Сарай быў культурным цэнтрам таго часу. У Залатої Ардзе выраблялі фарфоровыя і гліняныя посуд і чаканілі залатую і сярэбранную манету.

Да першай палавіны 14 ст. Залатая Арда дасягнула сусветнага значэння. Аднак з 1359 года пачынае хіліцца да заняпаду, бо з гэтага часу пачынаюцца міжусобицы, барацьба за ўладу, забойствы аднаго хана за другім. Дастаткова зазначыць, што на працягу 250-гадовага існавання Залатої Арды змянілася 50 ханаў.

Прычынай заняпаду і разлажэння Залатої Арды былі не толькі міжусобицы: мабыць, у гэтым не меншую ролю адыграла адкрыццё ў 15 ст. марскога шляху з Еўропы ў Індыю і узятцё Канстантынопаля і праліваў цюркамі-сельджукамі, якія перашкаджалі гандлёвым зносінам Залатої Арды з Венецыяй і Генуяй.

Цяжкае становішча і слабасць Залатої Арды, перш за ўсе, скарысталася Маскоўская дзяржава. У некалькіх бітвах (найбольшая з іх на Кулікоўскім полі ў 1380 г.) Масква перамагла Залатую Арду і некалькі разоў рабавала і паліла горад Сарай.

Не маючы сіл супраціўляцца сваім ворагам, у канцы 15 ст. Залатая Арда канчаткова развалілася і ад магутнага некалі ханства засталіся толькі адны руіны. Пасля распаду Залатої Арды на тэрыторыі Ідэль-Урала утварыліся тры ханствы: Астраханскае, Нагайскае, Казанскае ханства (па-за межамі Ідэль-Урала ад Залатої Арды адлучыліся Сібірскае і Крымскае ханствы — заўвага рэд.),

Чацвёрты раздзел — Астраханскае ханства і Нагайская Арда

Астраханскае ханства было ўтворана адным з эміраў-намеснікаў Залатоў Арды каля вусця Волгі са сталіцай у горадзе Астрахань. Хоць горад Астрахань быў вялікім гандлёвым цэнтрам, дзе азіяцкія і еўрапейскія купцы абменьваліся сваімі таварамі, але гэтае ханства не іграла вялікай ролі ў гісторыі цюркаў.

На поўнач ад Астраханскага ханства знаходзілася Нагайская Арда, якая атрымала сваю назву ад заснавальніка гэтай арды, аднаго з палкаводцаў Залатоў Арды — Нагая. Нагайская Арда, як у палітычным, так і культурных адносінах нічым не вылучалася і не іграла амаль ніякай ролі, калі ж і іграла, то яе роль была адмоўнай.

Пяты раздзел — Казанскае ханства

Наколькі нязначнымі былі Астраханскае ханства і Нагайская Арда, настолькі вялікім і важным было значэнне і гісторыя цюркскага народа Казанскага ханства, каторае было ўтворана ў 1437 г. на тэрыторыі былога Булгарскага ханства. "Розныя прэтэндэнты на Сарайскі прастол, са сваімі атрадамі, нярэдка паюляліся ў сярэднім Паволжы. У другой чвэрці 15 ст. тут удалося умацавацца аднаму з такіх прынцаў, па імені Улуг Мухаммед, з роду Туктамыш-хана (Тахтамышы). Прагнаны спачатку з цэнтра Залатоў Арды, а потым з Крыма, у пошуках сабе удзела (княства), Улуг Мухаммед рыскаў усюды, покуль яму не удалося на тэрыторыі былога Булгарскага ханства арганізаваць Казанскае ханства, у якім ён цараваў з 1438 да 1446 года" (Г. Губайдулін. Матэрыялы да вывучэння Татарстана. С. 75).

Сталіцай новага ханства быў горад Казань, адсюль і ханства названа было Казанскім. Казанскае ханства з першых жа дзён свайго ўтварэння становіцца як у палітычных, так і культурных і эканамічных адносінах моцнай дзяржавай. Гэта можна тлумачыць толькі тым, што "заснавальнік ханства Улуг Мухаммед, без сумнення, даў для края толькі новую палітычную і ваенную арганізацыю, скарыстаўшы ўжо гатовыя грамадскія формы, бо мы бачым, што толькі што арганізаванае ханства становіцца магутным і займае моцнае становішча ва Усходняй Еўропе, замяніўшы для Масквы, напрыклад, на некаторы

час нават Залатую Арду. Гэтага, напэўна, не адбылося б, калі б Улут Мухаммед апіраўся толькі на сваю трохтысячную дружыну, з якой ён прышоў з Крыма, і не меў цалкам арганізаванага ў грамадскім і эканамічных адносінах насельніцтва, якому трэба было даць толькі палітычную арганізацыю, якую і унёс Улут Мухаммед" (М.І.Вараб'еў. Матэрыяльная культура казанскіх татару. С.23).

Казань, якая заняла месца Булгара ў палітычных адносінах, заняла тое месца і ў эканамічных адносінах, а таму яна, як гандлёвы цэнтр, прыцягвала замежных гандлеўцаў. Кірмаш на Гасцінным востраве зрабіўся міжнародным рынкам, куды з'язджаліся купцы з поўдня, поўначы, усходу і захаду.

Такое ўзмацненне Казані было не на карысць Маскве. Масква добра разумела гэта і таму усімі сіламі імкнулася аслабіць магутнасць Казанскага ханства. Нагайцы, якія качавалі паміж Казанскім і Астраханскім ханствамі, былі добрым матэрыялам у гэтых адносінах для Масквы. Дастаткова сказаць, што за увесь час свайго існавання (больш за 100 гадоў) Казанскае ханства ваявала з Масквой 25 разоў, не лічачы дробных сутычак.

Барацьба Казані і Масквы, якая ішла з боку першай з мэтай узмацнення свайго уплыву на Русь, а з боку другой у ім'я авалодання Волжскім гандлёвым шляхам і знішчэння Казані, скончылася, як вядома, перамогай Масквы. Казань пала 15 кастрычніка (па новаму стылю) 1552 г., а Астрахань у 1554 г. Такім чынам, у гэтыя гады Казанскае і Астраханскае ханствы афіцыйна траціць сваю самастойнасць; фактычная ж страта гэтай самастойнасці адбываецца намогпа пазней.

Раней мы ўжо згадвалі, што булгары, страціўшы сваю самастойнасць і падпаўшы пад уладу Залатоў Арды, пазней выступаюць пад новай назвай — "казанскіх татар". І вось, перш чым працягваць расказ пра далейшыя падзеі, мы лічым неабходным асвятліць гэтае пытанне. Справа ў тым, што з першых дзён узнікнення Казанскага ханства рускія пачалі называць Казанскае ханства "Татарскім ханствам" або "Ханствам казанскіх татар". Назва татары (афіцыйная з боку рускіх назва насельнікау Залатоў Арды) у адносінах да насельніцтва Волжска-Камскага края пачынае ўжывацца рускімі з таго моманту, калі пасля арганізацыі Казанскага ханства і бліскучых перамог гэтага ханства над рускімі казанскія татары захінулі сабоў сапраўдных татар Залатоў Арды, і ўсе былія адносіны, якія

былі выпрацаваны рускімі у адносінах да Залатоў Арды, былі перанесены на Казанскае ханства і яго насельніцтва. Угра-фінскія плямёны, якія жывуць з казанцамі па суседству, называюць іх не татарамі, а па-ранейшаму — булгарамі. Лутавыя чарамісы (мары) да гэтага часу называюць татар суас, а вацякі — бігер, г.зн. булгары" (Вараб'ёў. Матэрыяльная культура казанскіх татар. С.21). "Татары ж сябе ніколі не называлі гэтым імем, а наадварот, казанскія татары гэтую назву лічылі абразлівай мянушкай" (там жа).

(працяг будзе)

ГОРКАЯ ДОЛЯ КАСІМАЎСКІХ ТАТАР

За 250 км на паўднёвы ўсход ад Масквы, у Разанскай вобласці на р.Ака знаходзіцца горад Касімаў. З сярэдзіны І5 ст. да І68І года гэта быў цэнтр Касімаўскага ханства. У сярэдзіне І8 ст. у выніку гвалтоўнага хрышчэння мусульман і русіфікацыі, а таксама вымірання непакорных у час неураджай і эпідэміі, колькасць татар пачала памяншацца. У акрузе, некалі населенай у асноўным татарамі, цяпер жыве толькі І0 % ад агульнай колькасці ўсяго насельніцтва.

Працавіты і таленавіты народ нават у вельмі неспрыяльных умовах стараўся захаваць сваю веру, звычаі, мову і культуру. Амаль у кожнай татарскай вёсцы былі мячэць і школа. Зберагліся мізары. Дзеці вучыліся у татарскіх школах, пісьмо было на аснове арабскай графікі. У Касімаве былі 2 мячэці, татарскі тэатр. Жылі па шарыяту. Мулла ў касімаўскіх татар быў самым паважаным чалавекам, бо ён вылучаўся высакароднымі думкамі і учынкамі. Пасля пятнічнай малітвы ў мячэці ён выступаў з хутбаі, якая дабратворна уплывала на вернікаў. Прыгожа спраўляліся вяселлі, сталы былі адкрыты для кожнага, але п'яных не было, бо татары не ужывалі алкагольных напіткі.

Але каланіяльны прыгнет душы татар. Весткі пра Лютаскую рэвалюцыю дайшлі да далёкага Касімава. Выхад Фінляндыі з Рускай імперыі парадзіў надзею ў татар пазбавіцца ад рускай залежнасці. У першыя гады савецкай улады многія верылі, што Ленін хоча даць волю ўсім народам, але ён хутка памёр. Сталін, як і яго любімы герой Іван Іахімыч, стварыў банду катаў-апрычнікаў — НКВС. Гэты недавучаны поп люты ненавідзеў Іслам і мусульманскія народы.

3 Масквы на землі касімаускіх татар рынуліся воўчя зграі апычнікаў, які называлі сябе чэкістамі. Былі рэпрэсаваны многія муллі і мязімы (муэдзіны), апаганены, разбураны амаль усе мячэці. Неузабаве у татарскіх школах была забаронена арабская графіка, замененая лацінкай. Толькі-толькі усвоілі яе, як Масква загадала перайсці на кірыліцу. Была выканана задача — назаўсёды адлучыць татарскі народ ад яго старадаўняй культуры, каб нават Габдулу Тукая — класіка татарскай літаратуры людзі не маглі чытаць у арыгінале. Масква зачыняла татарскія школы, а дзяцей пад прымусам пасылалі у рускія школы. Пачалася гвалтоўная русіфікацыя. Перш за ўсе былі арыштаваны, высланы, расстраляны самыя адукаваныя. Пасля, пад лозунгам раскулачвання тысяч татарскіх сем'яў былі высланы на пагібель. Прыкметаў для раскулачвання і высялення быў бляшаны дах, а у многіх касімаускіх татар, цывільных і працавітых, бляхаў крылі не толькі хату, а і гаспадарчыя пабудовы. Зрабаваныя дамы забіралі разбэшчаныя актывісты, маёмасць раскулачаных прапівалася.

Жудаснае забойства татарскіх дзяцей у аўле Шарэн скаланула нават самых загартаваных аксакалаў. Два хлопчыкі, якія жылі і вучыліся у горадзе, прыехалі да дзеда у госці. На гэту бяду у аўл. прыехалі п'яныя апычнікі-чэкісты. Ім захацелася дзіцячай крыві. Схапілі дзяцей, дасталі наганы. Дзед на каленях прасіў катаў забіць яго, старога, але не чапаць дзяцей. П'яныя забойцы, адштурхнуўшы старога, застрэлілі дзяцей у яго на вачах.

Каб знішчыць памяць пра касімаускіх татар, Масква замяніла татарскія назвы на рускія. Тысячы татар уцяклі ад чырвонай чумы за межы Расіі. Страшны, разбуральны віхор пранёсся над татарскай зямлёй. На татарскіх мізарах цяпер пасуць кароў. На месцы разбураных мячэцяў сметнікі. Ва ушалеўх аўлах не працуе ні адна мячэць, затое дзейнічае каля 20 праваслаўных цэркваў. У былым цэнтры касімаускіх татар адчынены дзве праваслаўныя царквы і няма мячэці, дзе маглі б памаліцца вернікі-мусульмане.

У прыгожай мячэці, пабудаванай татарамі перад першаў сусветнай вайной, разбураны мінарэт, а ніжні паверх скарыстоўваецца на вытворчыя патрэбы. А самае жудаснае у гэтым акце вандалізму — у мячэці, на месцы, дзе быў мінбар (кафедра для імама), адкуль гучалі пропаведзі-хутбы, цяпер зроблена прыбіральня. У старую мя-

чець, якої больш чым 5 стагоддзяў, навезлі рознага ламачча і назвалі музеем. На самым ганаровым месцы партрэты тых, хто карчаваў Іслам, разбураў мячэці і мусульманскія школы.

Многія мусульманскія помнікі — векавая спадчына касімаўскіх татар, згублены назаўсёды. Ніколі зграбныя мінарэты з залатымі маладзікамі на старажытных мячэцях у касімаўскіх аулах не будуць цешыць вока татар, бо няма ўжо і многіх аулаў. Апаганення магілы, душы нябожчыкаў мусульман клічуць сваіх шашчадкаў не да помсты, да адраджэння татарскай зямлі у былой прыгажосці і славе.

ДЗЕ БЫЛА РАДЗІМА ЦЮРКСКІХ НАРОДАЎ ?

На думку адных вучоных, у стэпавай паласе між Уралам і Алтаем, на думку другіх — у Цэнтральнай Азіі. Адсюль, з цэнтра Азіі, накіроуваліся на захад, аж да Чорнага мора, і на усход — да Жоўтага атрады ваюнічых гуннаў, якія, верагодна, і былі найбольш старажытнымі з вядомых навуцы цюркскіх пляменаў. Тут знаходзіўся цэнтр дзяржавы жуаньжуаняў і сяньбійцаў, якія гаварылі на цюркскіх мовах. Зрэшты, цюркская мова гуннаў, жуаньжуаняў, сяньбійцаў — гэта толькі гіпотэза, хоць на карысць яе ёсць даволі важкія доказы. А аб тым, што менавіта цюркі стварылі вельмі моцную дзяржаву ў цэнтры Азіі ў 6 — 7 стст. н.э., не сумняваецца ніхто. Па-першае, аб гэтым гаворыць сама назва пануючага племені: цюркюты (цюркю, або цюркі). Па-другое, помнікі пісьменнасці, руны, пакінутыя гэтым народам, напісаны на самай чыстай цюркскай мове. "Рунамі" іх назвалі за падабенства з пісьмёнамі старажытных германцаў, хоць падабенства еўрапейскіх і азіяцкіх рунаў чыста павярхоўнае.

Дзяржава старажытных цюркаў не абмяжоувалася граніцамі Цэнтральнай Азіі і нават Азіі. За вельмі кароткі час, з 550 па 580 год, цюркюты пашырылі сваю ўладу ад Вялікай кітайскай сцяны да ракі Дон. Дзяржава іх межавала з трыма вялікімі дзяржавамі таго часу: Візантыяй, Іранам, Кітаем. Але дзяржава старажытных цюркаў была недаўгавечнай. Між правадырамі цюркютаў пачаліся дынастычныя спрэчкі. Іх умела распальвалі кітайцы, якія разумелі, што Вялікая кітайская сцяна не зможа засцерагчы краіну ад вельмі небяспечнага

суседа.

Слабасцю цюркятау скарыстаўся роднасны ім народ, уйгуры, які раней быў у падпарадкаванні у цюркятау. У 745 годзе ён становіцца на чале вялікай дзяржавы. Уйгуры былі адважнымі воінамі. Па словах гісторыкаў, цюркы "іх (уйгураў) сіламі геройствавалі у пустынях Поўначы". Разам з тым уйгуры імкнуліся асэнсаваць дасягненні цывілізацыі таго часу. У сваю дзяржаву яны запрашалі місіянераў з Сярэдняй Азіі, узводзілі гарады, займаліся земляробствам. Ужо ў 10 ст. складваецца уйгурская літаратурная мова, а пісьменнасць у уйгураў была ўжо на два стагоддзі раней. Але неўзабаве дзяржаву уйгураў заваявалі суседзі з поўначы — кыргызы, якія таксама гаварылі на цюркскай мове. Частка уйгураў адкачавала ўглыб Цэнтральнай Азіі, другая — у Сярэднюю Азію, а трэцяя засталася "на месцы". Адзіная мова распалася на мноства дыялектаў. Знікае і назва "уйгуры". З'яўляецца яна зноў на лінгвістычнай карце Азіі аж у 20 стагоддзі!

На прасторах Сіньцзяна — паўночна-заходні Кітай — і ў некаторых раёнах Сярэдняй Азіі жывуць носьбіты мовы, якая доўгі час не мела адзінай назвы. Носьбіты гэтай мовы называлі сябе то па месцы жыхарства (напрыклад, кашгарлік — "жыхар Кашгара"), то па роду заняткаў (напрыклад, таранчы — "земляроб") і г.д. Многія заходнееўрапейскія вучоныя называлі гэтую мову усходнецюркскай. У 1921 годзе вядомы рускі цюрколаг С.М.Малаў на з'ездзе усходнецюркскай інтэлігенцыі, што праходзіла ў Алма-Аце, прапанаваў адрадыць старажытную назву "уйгуры" і называць гэтак усходніх цюркаў Сіньцзяна і Сярэдняй Азіі. Прапанова цюрколага была прынята.

Для мовы, названай уйгурскай, або, каб адрозніць яе ад старажытнай мовы уйгураў — новауйгурскай, ствараецца новая пісьменнасць, спачатку на лацінскай, а затым на рускай аснове. Так пішучь уйгуры, якія жывуць на тэрыторыі былога СССР. У Кітаі вынішчалася іх нацыянальная культура, праводзілася гвалтоўная кітайзацыя, аб чым пісалася ў незалежным друку. Колькасць уйгураў у Кітаі больш за 6 млн. чалавек.

Назва уйгуры, прапанаваная прафесарам С.М.Малавым, прыжылася і цяпер агульнапрынятая. Аднак апошнія даследаванні паказваюць, што новауйгурская мова (мова сучасных уйгураў) не з'яўляецца пра-

мым нашчадкамі. Яна значна бліжэй да узбекскай мовы, а не да той мовы, на якой гаварылі старажытныя уйгуры. У гэтым няма нічога дзіўнага: качэўнікі-цюркі рабілі працяглыя пераходы з месца на месца, і цяпер у Сіньцзяне, магчыма, жывуць не тыя цюркі, якія былі там у раннім сярэднявеччы. Вось чаму некаторыя заходнія лінгвісты замест тэрмінаў "уйгурскі" і "новауйгурскі" аддаюць перавагу старому тэрміну — "усходнецюркская мова", маючы на увазе мову цюркаў Сіньцзяна і часткі Сярэдняй Азіі. Напрыклад, вядомы ўсяму свету як дыпламат (і ўсяму філалагічнаму свету — як цюрколаг) швед Гунар Ярынг выдаў нядаўна слоўнік мовы цюркаў Сіньцзяна пад назвай "Усходнецюркскі слоўнік".

Паводле ацэнак на 1985 г. у свеце жыло амаль 7 млн. уйгураў. На тэрыторыі былога СССР жыве каля 240 тысяч уйгураў, у Афганістане каля 2 тысяч. Да старажытных цюркаў адносяць тафалараў (менш за 1 тысячу чалавек, жывуць у Іркуцкай вобласці) і тувінцаў (у Туве каля 200 тысяч чалавек, у Манголіі і іншых краінах каля 20 тысяч). Тафалары жывуць на Усходніх Саянах, на мяжы Іркуцкай вобласці і Тувы. Вельмі блізкія да старажытнай мовы цюркаў і дыялекты алтайцаў, якія насяляюць паўднёвую частку Горна-Алтайскай аўтаноміі. Нашчадкамі мовы старажытных кыргызаў, пераможцаў уйгураў, магчыма, з'яўляецца хакаская мова (на ёй гавораць больш за 70 тысяч чалавек).

Да 20 ст. у хакасаў, якія жывуць у сярэднім цячэнні Енісея і яго прытокаў Абакан і Чулым, не было адзінай літаратурнай мовы. Некалькі плямёнаў, якія гаварылі на розных дыялектах, аб'ядноўвалі пад агульнай назвай "абаканскія татары" (на рацэ Абакан і горадзе на ёй). Звалі іх таксама енісейскімі цюркамі. У першай палавіне 20 ст. сфарміравалася адзіная літаратурная мова — хакаская.

ПРА ГЭТА НЕ ПІСАЛІ Ў ПАДРУЧНІКАХ

(малавядомыя старонкі этнічнай гісторыі татар)

У 1990 г. адзначалі 750-годдзе Неўскай бітвы, а у 1991 годзе — 750-годдзе Лядовага пабоішча. У гэтых бітвах рускія дружны ўзначальваў князь Аляксандр Яраславіч, які атрымаў пасля ганаровую мянушку Неўскі. Цяпер, калі абвастрыліся міжнацыянальныя адносіны, не шкодзіць згадаць, што гісторыя дружбы народаў мае глыбокія карані.

Хто яшче, акрамя славян, насялю Усходнюю Еуропу? У 2 — 4 стагоддзях паўляюцца гунны, частка якіх дасягнула берагоў Рэйна. Пазней вышлі на арэну хазары, потым булгары. Гэта былі пераважна роднасныя цюркамоўныя плямёны, што паходзілі з Алтая. Паміж імі адбываліся міжусобныя войны. Племя, якое перамагала, давала назву ўсяму аб'яднанню (каганату). У канцы 6 ст. на Паўночным Каўказе, у Прыдонскіх і Прыкаспійскіх стэпах, паміж Каспіем і Азоўскім морам узнікае Вялікая Булгарыя, якая дасягнула свайго росквіту у перыяд праўлення хана Курбата. Пры сынах Курбата Аспаруху і Кадраку хазары перамагаюць булгар. Пасля, у пачатку 80-х гадоў 7 ст., частка булгар двума групамі перасяляюцца: адна — на Дунаі з ханам Аспарухам (пры гэтым некаторыя "заглынулі" у Крым, там аселі, змяшаліся з абарыгенамі — таўрамі і сталі называцца крымскімі татарамі), другія — на Волгу і Каму з ханам Кадраком. Булгары на Дунаі асіміляваліся сярод славянскіх плямён, далі ім сваё імя — балгары (волжскіх і камскіх называюць булгарамі, дунайскіх, славянізаваных — балгарамі) і пакінулі значны антрапалагічны след у знешнім абліччы насельнікаў.

У Паволжы булгары прыйшлі не на пустое месца, а да сваіх сусродзічаў, бо ў Сярэднім Паволжы цюркі-качэўнікі жылі ўжо ў эпоху бронзы, гэта значыць больш за тысячу гадоў таму (Токараў С.А. Этнагенез народаў СССР. М., С.172). Яны заснавалі тут дзяржаву — Булгарскае ханства. Яе сталіца ў рускіх летапісах называецца Булгары Вялікія. Булгары прынялі Іслам у 830 — 840 гадах (ёсць звесткі некаторых даследчыкаў, што частка булгараў прынялі Іслам у 822 г.).

Узаемадасягненні з рускімі у булгар былі складаныя. Ваенныя сутычкі адбываліся ў 985, 1088, 1120, 1164, 1172, 1184, 1186, 1218, 1220, 1229, 1236 гадах. Між іншым, трэба адзначыць, што булгары куды часцей адбіваліся ад нападаў, чым нападалі самі, хоць у час сваіх нападаў даходзілі да Мурама (1088 і 1184) і Усцюга (1218) і авалодвалі гэтымі гарадамі. Сталіца волжскіх булгараў не раз разбуралася рускімі войскамі, але паміж сутычкамі бывалі працяглыя перыяды спакою. Так, пад 1024 годам летапіс згадвае, што ў гэтым годзе ў Суздаль быў страшэнны голад і сулгары адправілі рускім вялікую колькасць збожжа.

З пачатку другой паловы II ст. у стэпах Паўночнага Прычарнамор'я ад вусця Дуная да ніжняга цячэння Дона і Волгі качавалі роднасныя булгарам цюркскія плямёны кыпчакоў (кыпчак азначае па-цюрску — кола). "Рускія упершыню ўсачылі кыпчакоў у II ст., назвалі іх полаўцамі ад светлага саламяна-жоўтага палавога (колер спелай збажыны) колеру валасоў " (Чывіліхін У.А. Памяць. Збор твораў. Т.4.М., 1985.С.115). На захадзе полаўцаў называлі куманамі. Начытаешся некаторых вучоных-інтэрпрэтатараў "Слова пра паход Ігаравіч", дык у іх полаўцы — злосныя ворагі Русі. А ці правільная такая характарыстыка ?

Даследчыкі адзначаюць, што полаўцы былі дужымі, вынослівымі, прыгожымі, умела ўпраўлялі канём і валодалі зброяй. У іх былі добрыя рамеснікі.

У пачатку ІІ ст. усе чарнігаўскія князі і большасць князёў Паўночна-Усходняй Русі мелі у сваёй радні полаўцаў. Напрыклад, нашчадкі чарнігаўскіх князёў — Рурыкавічаў: Баратынскія, Валконскія, Гарчаковы, Даўгарукія, Абаленскія, Адоеўскія, Рапніны, Шчарбатывы і інш. (ІЗ. Т.22. М., 1975. С.459).

Для ілюстрацыі прывяду два прыклады. Пазнаёмімся з лістком архіва кампазітара А.Барадзіна, дзе сабраны цікавыя звесткі: дзед Ігара — Алёг — быў жанаты з дачкой хана Тутры; бацька Ігара — Святаслаў — быў жанаты з дачкой хана Люпа; сын Ігара — Уладзімір быў жанаты з дачкой хана Канчака (яе поўная імя — Свабода Канчакоўна).

Калі дадаць да сказанага, што Уладзімір і Канчакоўна былі заручаны Ігарам і Канчаком ці не ад часу нараджэння іх дзяцей, то іх вяселле ўжо пасля ўцёкаў з палону бацькі — князя Ігара святкавалася двойчы — у стане Канчака, а потым у Ноўгарадзе-Северскім, што Уладзімір Ігаравіч і Канчакоўна былі прадзедам і прасобкай (па мацярынскай лініі) Аляксандра Неўскага ... (Левашоў. Пра згадкі оперы А.Барадзіна "Слова пра паход Ігаравіч" Музыкальная жызнь. 1985. № 1. С.16.) — выходзіць, князь Ігар пакрыў быў на 3/4 полаўцам.

Такім чынам, галоўныя героі "Слова пра паход Ігаравіч" князь Наўгарод-Северскі Ігар Святаславіч і палавецкі хан Канчак былі сваякамі і прадзедамі Аляксандра Яраславіча Неўскага па мацярынскай лініі. Вось вам і полаўцы — "Лютыя ворагі"!

"Палавецкія прыгажуні былі мацяркамі многіх рускіх князёў, у тым ліку Аляксандра Неўскага" (Гумілёў Л.М. Старажытная Русь і Вялікі стэп. М., 1989.С.473). Заснавальнік Масквы князь Крый Даугарукі таксама меў жонку-палаучанку. Яго унук Яраслаў Усева-ладавіч быў бацькам Аляксандра Неўскага.

Калі знатная палаучанка выходзіла замуж за рускага князя, разам з ёю назаусёды адпраўляліся у гэтае княства і яе сяброўкі і атрад маладых воінаў (джыгітаў), так званы каравул (па-цюркску каравул — ахова). Гэтыя джыгіты становіліся самай надзейнай апорай князя у міжусобных і знешніх войнах. Рускае баярства, стаў-бавое дваранства у асноўным вядуць свой пачатак (слова баярын паходзіць ад двух цюркскіх слоў: ба' ір — багаты мужчына). Напрыклад, вядомы рускі вучоны-цюрколаг прафесар Л.М.Гумілёў раска-заў аб тым, што дзявочае прозвішча А.А.Ахматавай — Гарэнка — бярэ пачатак з І2 ст. ад кыпчака-полаўца Гарэна.

Дык вось, кыпчакі-полаўцы ваявалі пад сцягамі князя Аляксан-дра Яраславіча у Неўскай бітве і Лядовым пасішчы як найбольш прафесійна падрыхтаваныя у ваенных адносінах частка рускай дру-жыны. Яны ж прыняслі з сабой і баявы вокліч "ура". Крыху пазней, у І269 годзе, ужо пасля смерці Аляксандра Неўскага, кыпчакі-по-лаўцы, якія складалі асноўную масу насельніцтва Залатоў Арды, да-памаглі рускім разграміць крыжакоў і адстаяць Ноугарад. Яшчэ ра-ней, у ІІ2І г. яны дапамаглі грузінскаму цару Давіду-Будаўніку разбіць турак-сельджукаў.

Куды ж падзеліся кыпчакі-полаўцы ? Частка улілася у рускі і украінскі народы. У полаўцаў рускія запазычылі каля 2 тысяч цюрк-скіх слоў, у тым ліку каля 500 слоў такіх, без якіх немагчыма штодзённая гутарковая руская мова. Частка полаўцаў пайшла у Венг-рыю. Асноўная маса кыпчакоў-полаўцаў стала другім па велічыні кам-панентам (галоўны кампанент — булгары) казанска-татарскага на-рода.

Калі б Аляксандру Яраславічу Неўскаму давялося запаўняць су-часную анкету на сябе, то у пункце 5 у яго было б больш падстаў адказаць "татарын", чым "рускі". На жаль, падручнікі па гісторыі і літаратуры, па якіх вучылі дзяцей і янакоў у нашых школах, мау-чаць аб гэтых падзеях і фактах.

ТАТАРСКІЯ НАЗОВЫ НА СМАРГОНШЧЫНЕ

Калі прыежджаеш на сталую працу у новую мясцовасць, звяртаеш увагу на прозвішчы людзей, назвы населеных пунктаў. Адно прозвішчы, вёскі гучаць падобна тым, дзе прыйшлося жыць раней, некаторыя гучаць амаль таксама, толькі маюць іншы націск, а бываюць і зусім адметныя. Спакваля, пазнаёміўшыся з мясцовымі людзьмі, краязнаўцамі раскрываеш для сябе цікавую старонку мясцовай гісторыі. Але некаторыя назвы ўсе ж так і застаюцца загадкай.

З гісторыі і краязнаўчай літаратуры вядома, што на Сморгоншчыне шмат стагоддзяў таму былі паселены татары-воіны (іх на імячадкаў налічваецца 110 чалавек), якія былі на вайскавай службе у вялікага князя Вітаўта, затым у яго пераемнікаў і каралёў Рэчы Паспалітай. Раней татар, відаць, было больш, чым цяпер. Па розных прычынах колькасць іх скарацілася. Некаторыя, магчыма, былі ахрышчаны і змяшаліся з мясцовым, пераважна беларускім, насельніцтвам. У літаратурна-навуковым гадавіку "Скарыніч" (выпуск 2, 1993 г.) змешчана вельмі цікавая публікацыя спадара Вячаслава Станкевіча "Бацькава Адысея" пра славуцкага беларускага вучонага, які нарадзіўся на Сморгоншчыне ў вёсцы Арляняты (раней гэта вёска называлася Вурляняты), што жылі там, магчыма, даўней татары, якія былі ахрышчаны.

Спрактыкаваны вучоны-тапаніміст, прааналізаваўшы ўсе назвы Сморгоншчыны, вылучыў бы тры назвы, якія маюць татарскае паходжанне. Я паспрабаваў адабраць тры назвы вёсак і хутароў, у якіх ёсць нешта татарскае, ці якія звязаны з імі, напрыклад, Войневічы ў Краўскім сельсавеце, дзе жылі татары-воіны. Некаторыя з гэтых вёсак амаль абезлюдзелі, некаторыя ўжо зніклі. Мой спіс атрымаўся такі: Гамзічы, Асаны, Дахны, Касьмава і Войнічы ў Краўскім сельсавеце; Ардашы, Балобаны, Арляняты, Асмолаўка, Біцяняты, Гайлешы, Каранды, хутары Курманіха і Ластая Ардашоўскага сельсавета; Татаршчына, Галіялюнікі і Базары Балькоўшчынскага сельсавета; Даубучкі Сінкоўшчынскага сельсавета (да нядаўняга часу тут была старадаўняя мячэць, адна з найстарэйшых драўляных пабудов такога тыпу ў Заходняй Еўропе, калі да 1939 г. у гэтай мясцовасці была польская ўлада. Гэта мячэць была абвешчана помнікам архітэктуры. Цяпер мяркуюць яе адбудаваць каля Менска ў музеі пад адкрытым небам).

Калі я пазначыў гэтыя вёскі на картасхеме раёна, то аказалася, што яны знаходзяцца на старадаўніх шляхах, ці паблізу ад іх, якія вялі ад славутага Крэва на Ашмянны — Вільню, на Наваградак, на Менск, на Смаргонь. Магчыма, што паселення тут татары выконвалі ролю перадавой варты, каравула (слова каравул па-татарску абазначае варту) Крэускага замка, магчыма тут збіраліся татарскія воіны, калі выпраўляўся у паход вялікі князь ці кароль.

У Сінькаўшчынскай сярэдняй школе настаўнікі і дапытлівыя вучні стварылі краязнаўчы музей. Вывучаючы родную старонку яны, безумоўна, будуць вывучаць і гісторыю сваіх населеных пунктаў, гісторыю іх назоваў. Яны, відаць, і знойдуць тлумачэнне таму, што сёння яшчэ застаецца загадкай.

МУСУЛЬМАНСКІЯ ІМЁНЫ

арабская графіка	беларуская графіка	паходжанне слова	значэнне слова
غفور	Гафур	арабскае	міласэрны
كلزار	Гульзар	персідскае	кветнік
كلنار	Гульнар (а)	персідскае	кветка граната
جبار	Джаббар	арабскае	магутны
جميل	Джаміль	арабскае	прыгожы, добры
جميلة	Джаміля	арабскае	прыгожая, добрая
جعفر	Джафар	арабскае	ручаіна
دلارا	Дзіляра	персідскае	каханая, прыгожая
زينب	Зайнаб	арабскае	мажн'я
ابراهيم	Ібрагім	арабскае	бацька народаў
ادريس	Ідрыс	арабскае	старанны
ليلى	Лейла	арабскае	начная, лілія
مدینه	Мадзіна	арабскае	святны горад

ДЛЯ ЭТНОГРАФАУ І ЭТНОЛАГАУ

Безумоўна, культура татараў на Беларусі з'яўляецца агульначалавечым здабыткам і вывучэнне яе — абавязак навукоўцаў перад гэтым народам, на які этнографы амаль не звярталі увагі. А між тым, татары самым непасрэдным чынам удзельнічалі ў этнагенезе ўсходніх славян, у тым ліку беларусаў.

Справа ў тым, што фактычны матэрыял, намножаны этнаграфіяй, характарызуе этнасы ў акрэслены час і наўрад ці можа адлюстроўваць культуру сучасную. Аднак адныя і тыя ж элементы культуры могуць адыгрываць розную ролю на розных этапах этнагенезу. Этнасы, якія жывуць у іншэтанічным атачэнні, не могуць не уплываць на суседзяў і не адчуваць звяротнага уплыву. Наколькі гэтыя працэсы садзейнічаюць кансалідацыі ці разбурэнню этнасаў, можна высветліць толькі на аснове этнаграфічных даследаванняў сярод людзей на месцы іх пражывання. Вядома, што развіццё этнасаў мае агульныя заканамернасці, і іх таксама немагчыма выявіць без супастаўлення ролі тых ці іншых элементаў этнічнай культуры на розных этапах этнагенезу. Гэта дазволіць даваць навуковы прагноз тэндэнцый этнагенезу і своєчасова спыняць альбо хаця б змяняць дзейніе негатыўных фактараў, якія разбуральна уплываюць на этнічную культуру. Вось мэта, якая павінна стаць перад даследчыкамі-этнографамі і этнолагамі, якія працуюць непасрэдна з людзьмі.

Што ж да татараў Беларусі, то тут задача яшчэ больш актуальная, бо палітычныя і эканамічныя абставіны могуць выклікаць рэакцыю як з боку татараў, так і з боку беларусаў, якую цяжка прадугледзець.

На погляд аўтара, асноўнымі напрамкамі этнаграфічных даследаванняў татараў павінны быць найперш асаблівасці культуры татараў, якія жывуць на Беларусі. Дзеля гэтага надзвычай важна даследаванне гаспадаркі і традыцыйных метадаў гаспадарання. Вядома, што татары вылучаюцца надзвычай рухлівым стаўленнем да свайго поля, агарода, сада, а вынікі іх працы даюць багаты плён. Таму хацелася б мець апісанне традыцыйных метадаў гаспадарання, апісанне прылад працы і спосабаў іх выкарыстання, догляду за агародам і садамі, збору, перапрацоўкі і захавання ўраджаю і г.д. Якія пры гэтым выконваліся абрады і бытавалі звычаі? Як падзейнічала сучасная навука і тэхналогія на традыцыйныя метады гаспадарання?

Чым на думку самых татару адрозніваюцца іх метады гаспадарання ад метадаў суседняга сляянскага насельніцтва? Тое ж можна сказаць і пра рамёствы, якімі добра валодалі татары у мінулым — славіліся вырабам скур і аўчын, рымарствам, шаветавам і інш. Добра было б прасачыць, як змянілася у свядомасці людзей каштоўнасць гэтых заняткаў і якое месца яны займаюць сёння у гаспадарчай дзейнасці.

Але даследаванне культуры не замкаецца на гаспадарцы. Вельмі цікавым было б даследаванне жылля. Вядома, што татары запазычылі прыёмы узвядзення пабудов у мясцовага насельніцтва, але прыстасавалі хату для свайго сямейнага і грамадскага побыту. Таму трэба высветліць, якая у іх планіроўка хаты, як называюцца элементы пабудовы, розныя часткі памяшканняў. Якая роля печы? Дзе знаходзіцца самае пачэснае месца у хаце і якія абрады і звычаі з імі звязаны? Ці ёсць падзел на мужчынскую і жаночую частку, а калі ёсць, то як ён ажыццяўляецца? Якое унутранае убранства хаты і якія абавязковыя яго элементы? Наколькі славянская хата стасуецца з татарскай культурай?

Вельмі патрэбныя звесткі пра аздабленне, упрыгожанне жылля. Якія і дзе ужываюцца арнаменты і узоры? Ці звязаны яны з сямейнымі альбо грамадскімі абрадамі? Якія гаспадарчыя будынкі узводзяцца у татарскім двары і якая планіроўка двара?

Паўсюдна прызнана, што адзенне — адзін з самых кансерватыўных элементаў этнічнай культуры. Зусім відавочны, напрыклад, уплыў татарскай трышчы на так званы Тураўска — Давыд-Гарадоцкі строй жаночага адзення. Таму вельмі важна атрымаць звесткі аб камплектах традыцыйнага жаночага і мужчынскага адзення з розных рэгіёнаў кампактнага пражывання татару на Беларусі. Неабходна звярнуць увагу на пакой і назву розных элементаў адзення, яго упрыгожання. (Вышыўка ці аплікацыя — нашытыя стужкі ці кавалкі каляровай тканіны). Якія узоры выкарыстоўваліся пры аздабленні адзення і дзе яны размяшчаліся? Якія насілі абутак і якія галаўныя ўборы? Чым адрознівалася будзённае адзенне ад адзення святочнага і адзення, якое апраналі пад час абрадаў? Чым адрознівалася адзенне дзяўчынкі, дзяўчыны, маладзіцы, кабеты і староў? Ці былі якія адрозненні у адзенні удаў? Ці адрозніваліся галаўныя ўборы і прычоскі жанчын рознага ўзросту і рознага сямейнага становішча?

Было б няблага атрымаць узоры камплектаў адзення альбо хоць бы фотаздымкі з грунтоўнымі апісаннямі. Ёсць упэўненасць, што прыхільнікі татарскага адраджэння адгукнуцца на гэты артыкул, бо прафесійны этналагічны аналіз будзе толькі на карысць татарскай культуры.

Вельмі важным з'яўляецца даследаванне сямейнай абраднасці. Вядома, тут трэба ўлічваць суадносіны абраднасці і Ісламу. Аднак вядома, што нягледзячы на рэлігійную абумоўленасць сямейных абрадаў, яны адрозніваюцца сваімі элементамі у розных рэгіёнах. Вось гэтыя адрозненні і дазволіць этнолагу рабіць высновы пра асабліваасці культуры Але такія адрозненні можна згледзець толькі пры параўнанні дастатковай колькасці грунтоўных апісанняў. Цікавы таксама павер'і, прымхі ці забабоны, якія звязаны з цяжарнасцю жанчыны.

Таксама важна высветліць, якія абрады і якімі членамі сям'і выконваюцца падчас нараджэння дзіцяці (ніфас). Хто прымае роды ? Як праводзіць сябе мужчына ў гэты час ? Якія абрады павінна выконваць парадзіха ? Якія павер'і, прымхі, забабоны звязаны з нованароджаным ? Чым яны тлумачацца ? Калі і як праводзіцца святы азан (абрад надання дзіцяці імя) ? Ці ёсць адрозненні у правядзенні святога азана над хлопчыкам і дзяўчынкай ? У чым яны працягваюцца ? Хто і ў якой ролі удзельнічае ў гэтым абрадзе ? Наколькі захаваўся рытуал скінет (абразанне) ? Як і хто яго праводзіць ? Якія забабоны існуюць у сувязі з гэтым рытуалам ?

Шырокае кола пытанняў закранае выхаванне і навучанне дзяцей. Менавіта ў раннім дзяцінстве чалавек і ўспрымае этнічную традыцыю. На думку аўтара, без адраджэння традыцыйнай народнай педагогікі усе намаганні па адраджэнні этнічнай культуры наогул не маюць шанцаў на поспех. Таму неабходна глыбокае і ўсебаковае вывучэнне праблемы. І ў першую чаргу — вывучэнне ролі сям'і, грамадскіх інстытутаў (напрыклад, ахрэтаванне — пабрацімства).

Але пачынаць даследаванне трэба з прыёму догляду за немаўляткам. Што ўключае сабой калыска ? Яе канструкцыя, аздаба ? Якія звычкі і забабоны з ёю звязаны ? Якія ігры, гушкаркі, пацешкі выкарыстоўвалі маці і дамашнія пры доглядзе за немаўляткам ? Ці пеліся калыханкі і якога яны зместу ? Якімі цацкамі забавлялі малое ? Хто іх рабіў ? Як немаўляці навучалі дзейнічаць ручкамі, ножкамі ?

Як яго вучылі таварыць ? Хадзіць ? Ці ужываліся для навучання хадзьбе якія-небудзь прыстасаванні і што гэта за прыстасаванні ? З кім больш часу праводзілі дзеці да пяці гадоў — з маці, бацькам, з дзядулямі і бабулямі, з другімі дарослымі, з аднагодкамі ? Якія гульні пераважалі у гэтым узросце ? Якімі цацкамі гулялі дзеці і хто іх рабіў ? Якое становішча дзяцей у цяперашняй сям'і ? Наколькі цесныя кантакты дзіцяці з ягонымі аднагодкамі ? Ці ёсць падзел дзіцячых кампаній на дзявочыя і хлапечыя ? Наколькі строга яго трымаюцца ? Якія адносіны у дзяцей да супроцьлеглата полу (абыякавыя, адмоўныя, цікавыя, як да самога сябе) ? З якога узросту дзеці пачынаюць працаваць ? Якія работы ім давяраюцца ? Ці ёсць спецыяльныя дзіцячыя прылады працы ? Ці ёсць работы хлапечыя і дзявочыя ?

Мяркую, пераціканых пытанняў пакуль дастаткова. Далейшыя да - следаванні будуць датычыць падлеткавага узросту. Яшчэ раз хачу падкрэсліць, што адказы на пастаўленыя пытанні дазваляць больш ясна спазнаць стан, у якім знаходзіцца этнас і зрабіць высновы, якія вельмі дапамогуць згуртаванню "Аль-Кітаб" у яго карыснай рабоце.

Найважнейшая падзея у жыцці чалавека — шлюб. Як ён дзеецца і чым адрозніваецца ад шлюбавання беларусаў і наадварот; якія элементы беларускага вяселля успрыняты татарамі ? Вось гэтае пытанне і з'яўляецца вядучым. Але проста адказаць на яго немагчыма. Таму слухна прасачыць шлях узаемаадносін сямей маладых і іх саміх да шлюбу. І найперш — як выбіраецца нявеста. Хто у гэтым адныгрывае галоўную ролю ? Як улічваецца жаданні, сімпатні дзяўчын ? Якія падзеі папярэднічаюць вячанню ? Якія пры гэтым спраўляюцца абрады ? Якія стэрэатыпы паводзін абавязковыя для маладых ? Іх сем'яў ? Іх родзічаў ? Якія падзеі адбываюцца у дамах маладой і маладога напярэдадні вячання ? Ці заўсёды пачынаюцца у доме маладой ? Якія абрады адбываюцца у доме жаніха перад тым, як ён адправіцца у дом маладой ? Што робяць у гэты час у доме нявесты ? Хто суправаджае жаніха ? Як ідзе абрад вячання ? Хто у ім удзельнічае ? Якая роля удзельнікаў абраду ? Ці бываюць удзельнікамі дзеці і якая іх роля ? Дзе ладзіцца вясельнае застолле ? Як праводзяць маладых з мому бацькоў маладой ? Што робіцца на дарозе да дому маладога ? Хто сустракае маладых ?

Як сустракаюць маладых у доме маладота ? У якім парадку садзяцца удзельнікі выселля падчас застолля ? Хто якое месца займае ? Якія стравы падаюцца гасцям і у якім парадку ? Якія абрады і рытуалы выконваюцца падчас застолля ? Дзе тады знаходзіцца малады і маладая ? Якія рэчы абавязковыя на сталае ? Хто дае знак да сканчэння застолля ? Што адбываецца далей ? Што павінна рабіць маладая па заканчэнні застолля ? Якіх правіл паводзін павінны слухацца маладыя на выселлі ? У першыя дні пасля выселля ? У першыя тыдні пасля выселля ?

Вось тыя першачарговыя пытанні, на якія хацелася б атрымаць адказы наконт татарскага выселля. Зразумела, што яны не могуць выявіць усе падрабязнасці, але зноў жа змогуць даць уяўленне пра асаблівасці абраду беларускіх татараў як у параўнанні з паволжскімі і крымскімі татарамі, так і у параўнанні з беларусамі. А з другога боку — наколькі абрад беларускага выселля аказаў уплыў на татарскае выселле і наадварот.

Агульнавядомы вельмі шчырае і шаноўнае стаўленне татараў да сваіх продкаў і да нябожчыкаў, нават у параўнанні з усходнімі славянамі. Яны адлюстроўваюцца у пахавальных і памінальных абрадах. Нягледзячы на тое, што гэтыя абрады дастаткова падрабязна апісаны і вядомы, апісанне іх застаецца у наш час зусім неабходным, бо яно дазволіць узнавіць не адну характэрную рысу татарскай культуры. Тым больш, што даследчыкаў, якія так ці інакш закранулі гэтае пытанне, цікавіла у першую чаргу "экзотыка", што недапушчальна, бо трацяцца рысачкі, на першы погляд нязначныя, неістотныя, а на самой справе іншы раз самыя сутнасныя для гэтага элемента этнічнай культуры. Не хочацца распісваць пахавальны і памінальны абрад на пытанні, але вялікая просьба апісваць іх як мага падрабязней.

Мы не закранулі іншых сфер этнічнай культуры і спадзяемся, што такі выпадак яшчэ надарыцца. А зараз коратка аб іншых напрамках этнаграфічных даследаванняў. Гэта — удзел татараў у этнагенезе усходніх славян. Калі мы выявім асаблівасці культуры татараў Беларусі, то лягчэй будзе вырашыць і гэтую праблему, якой акрамя Л.М.Гумілёва, здаецца, ніхто грунтоўна не займаўся. А з другога боку, будзе больш ясным і уплыў славян на этнагенез татараў. Адначасова стала больш ясным, чаму на поўдні і усходзе Беларусі татарскіх паселішчаў не збераглося. Тлумачэнні гэтага пакуль што незадавальняльныя.

Гісторыя татар на Беларусі паказвае, што параўнальна невялікі народ здольны захаваць сваю культуру у іншаэтнічным атачэнні. Як і дзякуючы чаму гэта удаецца — трэці напрамак этналагічнага вышукання татараў Беларусі. Магчыма, заканамернасці, адкрытыя у выніку такіх даследаванняў, будуць карысныя не толькі татарскаму этнасу. Бо гістарычны вопыт любога этнасу належыць да агульначалавечых здабыткаў.

Нарэшце, чацвёрты напрамак — гэта даследаванне сувязей татараў Беларусі з татарамі іншых рэгіёнаў былога СССР, а таксама з татарамі за яго межамі. Магчыма, гэта дапамагло б замежным татарам быць ясна зразумець, якую дапамогу патрэбна аказаць татарам Беларусі дзеля захавання і далейшага развіцця татарскай культуры як часткі агульначалавечай. Бо знікненне нават адной этнічнай культуры, безумоўна, збідняе генетычны фонд культуры агульначалавечай, што адмоўна адбіваецца на яе "здарові". І захаванне культур так званых малаколькасных народаў — не такая ўжо і малая задача. З гэтага пункту гледжання у захаванні такой культуры аб'ектыўна зацікаўлены і этнас, у асяроддзі якога пражываюць татары.

Як этнолаг я разлічваю на разуменне і дапамогу татараў Беларусі. Усе матэрыялы, пасля іх вывучэння, будуць зберагацца, і доступ да іх будзе адкрыты усім цікавым. Найбольш каштоўныя матэрыялы будуць абнародаваны толькі за подпісам аўтараў. Пры выкарыстанні іх абавязковая спасылка на аўтараў (апошнія датыччы і ўсіх Ваших допісаў). Вашы допісы пасылаюце на адрас:

224665, г.Брэст, Бульвар Касманаўтаў, д.21. Дзяржпедінстытут імя А.С.Пушкіна, кафедра гісторыі славянскіх народаў.
Клюба С.П.

ПРА ГАРЭЛКУ І СВІНІНУ

* В последнее время выяснено также особо вредное воздействие на организм алкоголя, принимаемого вместе со свиномышью. Смертность от цирроза печени в разных странах, согласно статистике, прямо пропорциональна произведению количества ежегодно потребляемой свинины на соответствующее количество выпиваемого этанола в перерасчете на душу населения. Свиное сало содержит много арахидоновой кислоты, которая в человеческом организме становится одним из компонентов простагландина. Это вещество в больших концентрациях способствует злокачественному перерождению клеток. Алкоголь же усиливает выработку простагландина из арахидоновой кислоты.

СЛОУНІК ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА "ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЧЫ"

Складзены на падставе даведнікаў і манаграфічнай літаратуры. Вядзікія літары абазначаюць скарачанае імя і прозвішча (ці прозвішчы) аўтараў манаграфій, лічбы — старонку, адкуль тэрмін узят.

БД — Пётр Бараўскі і Аляксандр Дубіньскі "Польскія татары. Гісторыя, абрады, легенды, традыцыі". 1986;

ЯТ — Ян Тышкевіч "Татары у Літве і Польшчы", 1989;

АМ — Алі Міськевіч "Польскія татары 1918 — 1939", 1990;

Г — Зыгмунт Глогер "Старапольская ілюстраваная энцыклапедыя", Т. I — 4, 1958.

З

З, літара

ЗА, назва літары З, якая азначае цвёрды гук З

ЗАБАВОНЫ, ЯТ 293, 294

ЗАБАНІЕ, гл. Забанне

ЗАБЛОЦКІ, мурза ядзірскі

ЗАВАДЫ, нікіях, урс, джаваз, раўнапраўны шлюб

ЗАВАЦКІЯ, мурзы, БД 54

ЗАВІТА, келля, абіцель, суфія

ЗАГАРЭМЕННЕ, частка шлюбнага абраду, БД 177

ЗАІТ бен САБІТ, сакратар прарока Мухаммеда

ЗАКА, гл. Зака

ЗАКАРЫ, Захарыя, прарок

ЗАКЯТ, зака, закат, закот, штогадовы падатак, БД 118,
АМ 98

ЗАЛ, назва літары З

ЗАЛАТАЯ АРДА, Дэшт-і-Кыпчак, Дэшт-і-Кіпчак
ЯТ 97, 110, 112, 114, 118 — 125, 127, 129 — 131, 146 — 148,
241

ЗАЛІМАН, злы, нядобры

ЗАМОЎ, ЯТ 293

ЗАЛЬЗАЛЯ, аль - З а л ь з а л я, 99-я сура з Кур'ана

ЗАНИТКІ ТАТАРАУ, АМ 67

ЗАРАР, шкода, страта

ЗАСЛАЎЕ над Гарынню, бітва у 1491 г., БД 48

ЗАСЦЕНКІ ТАТАРСКІЯ, ЯТ 241, 265, 273 (гл. таксама Ваколіцы татарскія), БД 140

ЗАСЦЯНКОВАЯ ШЛЯХТА, БД 140, 141

ЗАХАРЫЯ, прарок, гл. Захарыя

ЗАХІД, з е х і д, аскет: з а х і д к а — аскетка

ЗАШКОБІНЫ, БД 177, 192

ЗАЯНЧОЎСКІ Ананія, навуковец, БД 161, 257, 270

ЗАЯНЧОЎСКІ В., навуковец, БД 257, 270

ЗБРОЯ ТАТАРСКАГА ВОІНА, ЯТ 38, 43, 49, 63, 64, 86, 87: Г, Т2, 206

ЗГУРТАВАННЕ КАЎНАСКІХ МУСУЛЬМАНАУ, БД 166

ЗГУРТАВАННЕ МУСУЛЬМАН СТАЛІЧНАГА ГОРАДА ВАРШАВЫ (1923 г.), БД 166; АМ 35

ЗГУРТАВАННЕ ТАТАРАУ ПОЛЫЧЫ, ЛІТВЫ, БЕЛАРУСІ І УКРАЇНЫ (ЗПІЧЕУ), БД 146; АМ 26

ЗГУРТАВАННЕ ТАТАРАУ-МУСУЛЬМАН НА БЕЛАРУСІ "АЛЬ-КІТАБ", назва Беларускага згуртавання татару-мусульман "Аль-Кітаб" да 1993

ЗДАНОВІЧ Якуб, імам Менскай мячэці, АМ III

ЗЕ, назва літары З

ЗЕБУР, псалмы Давіда

ЗЕКУМ, назва пекла

ЗЕКЮТ, гл. Закіт

ЗЕМЗЕМ, крыніца у горадзе Мекка

ЗЕМЛЕКАРЫСТАННЕ

ЗЕМЛЯРОЎСТВА, АМ 66, 67

ЗЕНДЖЭБІЛЬ, назва нейкай ракі

ЗЕРЫЕ, нейкая трава

ЗЕРЭЦЬ, гл. Мізар

ЗІГНЕ Абдула, турэцкі гісторык, БД 161

ЗІКЕР, з і к р, заклік, рэлігійны гімн

ЗІРЭЦЬ, гл. Мізар, БД 197

ЗІЛЬ-КАД, назва II месяца, гл. Зу-ль-Каадла

ЗІЛЬ ДЖЭЛЯЛЬ, рай
ЗІЛЬ ХАДЖ, назва 12-га месяца, гл. Зу-ль-Хаджа
ЗІНА, с і ф а к, блуд, незаконная сувязь мужчыны з жанчынай
ЗІНДЫК, той, хто не верыць у адзінага Аллага
ЗІРЭЦЬ, гл. Мізар
ЗЛОЧАУ, вядомы турмой для татараў — "татарскімі лёхамі", ЯТ 222
ЗНАХАРСТАВА, БД 200
ЗУ аль-КІФАЛЬ, Е з е к і л ь, прарок
ЗУГР, паудзённая малітва
ЗУ-л-КАРНАЙН, кур"анічны персанаж
ЗУКУФ, а з - З у к у ф, 43-я сура з Кур"ана
ЗУ-л-ФАКР, меч Мухаммеда
ЗУЛМ, парушэнне нормы паводзін
ЗУ-ль-КААДДА, 11-н месяц
ЗУ-ль-ХАДЖА, 12-н месяц
ЗУЛЯЛЬ, крыніца у раі
ЗУМАР, а з - З у м а р, 39-я сура з Кур"ана
ЗУХУ, устрыманне
ЗЫ, назва літары З
ЗЫМКІТ КЕ'ІСТУТАВІЧ, вялікі князь, ЯТ 129 — 131, 138, 161, 267;
ЯТ 138, 161, 267
ЗЫМКІТ АУГУСТ, кароль Польшчы, БД 62, 236
ЗЫМУНТ СТАРЫ, кароль Польшчы, БД 39
ЗЫМУНТ Ш, кароль Польшчы, БД 73
ЗЭБАНИЕ, з а б а н і е, мукі у пекле
ЗЭГІД, гл. Захід
ЗКРРЭТ, нашчадкі
ЗЯМЯНЕ, катэгорыя татараў-земляуласнікаў, ЯТ 216
ЗЯЦКЕВІЧ Суліман, "воіт татарскі" у Менску, ЯТ 226

I

І, літара
І, выклічнік
ІБАДА, навука пра рэлігійныя абрады
ІБАДЭТ, дзеянне ў час малення ў Кадыр-ноч
ІБІС, ф і р а й, шайтан, вораг Аллага, злы дух, БД 199
ІБН, сын, мужчына

ІБНАТ, і б н э т, дачка, кабета
ІБРАГІМ, А у р а а м, прарок
ІБРАГІМ, І4-л сура з Кур"ана
ІБРЫК, і м б р ы к, посуд для вады, жбан
ІВАН, І а а н, прарок, гл. Ях"я
ІВАН ІУ ЖАХІВЫ, І в а н Г р о з н ы, цар, БД 52
ІВАНОВА, татарская вёска на Меншчыне, АМ 59
ІД ал-АДХА, І д - а л - К а б і р, гл. Курбан-Байрам
ІД ал-ФІТР, гл. Рамазан-Байрам
ІДГАМ, злішчэ двух гукаў пад ташчыдам
ІДГАМ БІЛЯ ГУННА, сувязь паміж гукамі Р і Л
ІДГАМ КЯБІР, і д г а м к е б і р, вялікая асіміляцыя
ІДГАМ КЯМІЛЬ, дасканалая асіміляцыя
ІДГАМ МААЛЬ ГУННА, датычыцца гукаў М,Н,В.І
ІДГАМ САІЎР, асіміляцыя недасканалая
ІДГАМ ШАМАСІЎЕ, асіміляцыя "сонечных" гукаў
ІДДА, час, у які жанчыне забараняецца ўступаць у палавыя зносіны
ІДЖАЗ аль-КУР"АН, тэхнічны тэрмін мусульманскай дагматыкі
ІДГАМ МУТЭДЖАНІСЕ"НЫ, спалучэнне пэўных гукаў
ІДГАМ МІСЛЕЙНЫ, спалучэнне аднолькавых гукаў
ІДГАМ НАКЫС, скарачаная асіміляцыя
ІДЖАРА, наём ці арэнда
ІДЖАМА, а л - і д ж а м а, згода
ІДЖІХАД, а л - і д ж ц і х а д, самастойнае рашэнне, вялікае
старанне
ІДРЫС, Е н о х, прарок
ІДУЛЬ ФІТР, святні Рамазан
ІЗАР, гл. Азар, частка савана
ІЗГАК, І с а а к, прарок, гл. Ісак
ІЗГАР, вымаўляець хутка і выразна
ІЗГАР КАМАРЫЯ, і з г а р к а м е р ы я, "месячныя" гукі
ІЗГАРНЫЯ ХУРЫ, шэсць пэўных гукаў
ІЗДЭМІР, ардынскі князь, саюзнік Глінскага
ІЗМАІЛ, прарок, гл. Ісмаіл
ІЗРАІЛ, І з р а і л ь, краіна
ІЗРАЭЛЬЧЫК, габрэй
ІІСУС, прарок, гл. Іса

ІКІНДЖИ, другі

ІКУЛЯ, асіміляцыя П і В, П і М

ІКАБ, пакаранне

ІКАР, паўтор формулы мусульманскай веры

ІКТА, дазвол прыватнай асобе збіраць дзяржаўны падатак

ІКТЫАБ, прыдбанне мірскіх даброт

ІЛЛІ'ККІ, месца ангелаў

ІЛМ, вера

ІЛМ ал-ХАДЗІС, галіна навукі, якая займаецца хадзісамі

ІЛ'ЯС, гл. Ільяс

ІЛХАД, адхіленне

ІЛХАМ, боскае натхненне

ІЛ'ЯС, І л й а с, Э л і я ш, прарок

ІМАМ, узначальваючы. Гл. таксама Мулла, АМ 18, 83; БД 110, 111

142

ІМАМА, ал - І ма ма, і ма ма т

ІМАМА, чалма, сарык, цюрбан

ІМАМСТВА, пасада

ІМАН, вера

ІМАННЫ ПАЛЕЦ, указальны палец правай рукі

ІМАРЭТ, прытулак для бедных, хворых і бяздзетных састарэлых,
які ствараўся джамятам

ІМЕНЫ, гл. Прозвішчы і імёны

ІМРАН, ал ь - І м р а н, 3-я сура з Кур"ана

ІНВЕНТАР ГАРАДОУ, ЯТ 241 — 248

ІНДЫЛ, новы завет, евангелле

ІНСАН, чалавек

ІНСАН, ал ь - І н с а н, 76-я сура з Кур"ана

ІНСАФ ГЕЛЬ, людзі павінны апамятавацца

ІНСІКАК, ал ь - І н с і к а к, 84-я сура з Кур"ана

ІНФІТАР, ал ь - І н ф і т а р, 82-я сура з Кур"ана

ІНША'ІЛАГ, калі Аллаг пакадае, на тое Божая воля

ІОНА, прарок, гл. Інус

ІОСІФ, прарок, гл. Ісуф

ІРАМ ЗАТ ал-ІМАД, храм няверных, разбураны Аллагам

ІРАН, мусульманская краіна у Азіі

- ІСА, І і с у с, І с у с, прарок
ІСААК, прарок, гл. Ісгак
ІСТАК, Ізгак, Ісаа, прарок
ІСЛАМ, І с л я м, мусульманская вера, ЯТ 34, 61, 62, 68, 127,
145 — 148, 152, 153, 160, 189, 195, 201, 202, 215, 217,
222, 230, 231, 246, 280, 281 — 299
ІСМ, імя
ІСМАІЛ, І з м а і л, сын Ібрагіма і Хаджар
ІСЛАМІЗАЦЫЯ, палітычны рух
ІСЛАМСКАЯ ЭКАНОМІКА
ІСНАД, спасылка на аўтарытэтную крыніцу
ІСРА, а л ь - І с р а, 17-я сура з Кур'ана
ІСРА ва-л-МІРАДЖ, аль-Ісра ва-л-Мірадж, гл. Мірадж
ІСРАФ, марнатраўства, напрасная трата
ІСРАФІЛ, архангел
ІСХАК, куранічы персанаж, гл. Ісгак
ІСХАКІ ГАЗ, класік татарскай літаратуры, грамадскі дзеяч,
жну у Варшаве, АМ 87, 106; ЬД 161
ІСХАН, шчырая малітва і міласэрныя паступкі мусульманіна
ІСЦІГРАФ, просьба прабачэння
ІСЦІУЛЯ ВА ІТБАК, цвёрдае вымаўленне гукаў Г, С, Д, Т, З, К
ІСЦІСНАЯ, выключэнне
ІТКАД, і ц і к а д, упэўненасць у ісціннасці слова Бога
ІТТКАФ, паўза пры чытанні
ІТТХАД, х у л у л, зліццё божаскай і чалавечай прыроды, адвяр-
таецца Ісламам
ІУЕ, ЯТ 236, 241, 242, 276
ІУЕУСКАЯ МЯЧЭЦЬ
ІУЕУСКІ МІЗАР
ІУЕУСКІ ДЖАМІЯТ
ІУРЫТ, злыя і хітрыя джынны
ІУТЫТАХ, датыканне да сваіх вухай у час зкліку да малітвы
ІХРАМ, адзенне пілігрымаў, якія ідуць на маленне у святага месца
ІХРА, ціхае і павольнае вымаўленне пэўных гукаў
ІХРА МААЛЬ ГУННА
ІША, І ш а і, пачнаг малітва да узыходу сонца
ІШАРЭТ, знак, памета
ІШМАМ, заплочыць вочы пры вымаўленні пэўных слоў

ПРОБНЫЯ АРТЫКУЛЫ ДЛЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА

"ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЫШЧЫ"

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ, а з е р б а й д ж а н л ы л а р (сама назва), народ, які жыве ў асноўным у Азербайджане і Іране. Агульная колькасць у свеце больш за 14 млн. чалавек. У Азербайджане каля 5 млн., у Іране больш за 8 млн. Азербайджанцы жывуць таксама ў Грузіі, Дагестане, Узбекістане, абласцях Расійскай Федэрацыі. На Беларусі каля 2 тыс. азербайджанцаў. Тут у іх дзейнічае грамадска-культурнае згуртаванне "Габустан".

У ІР — пачатку 20 ст. у арыяцкіх рускіх документах азербайджанцаў называлі цюркамі, татарамі. Вылучаюцца субэтнічныя групы азербайджанцаў: айрумы, афшары, саяты, карадагцы (карадждагцы), карапапахі, падары, шахсевены і іншыя. Адносяцца ў асноўным да паўднёвай расы вялікай еўраспецічнай расы. Мова паўднёва-заходняй (агузскай) падгрупы цюркскай групы алтайскай сям'і. Дыялектныя групы: усходнія, заходнія, паўночная, паўднёвая. Папіраны таксама руская, турэцкая, персідская мовы. Пісьменнасць на аснове арабскай графікі, у Азербайджане на аснове арабскай, затым лацінскай, рускай, з 1992 г. зноў лацінскай графікі.

У этнагенезе азербайджанцаў удзельнічала насельніцтва старажытных дзяржаў Маны (1-я палавіна 1-га тысячагоддзя да н.э.), Албаніі Каўказскай (2-я палавіна 1-га тысячагоддзя да н.э.), Мідыі, Атрапатэны (4 ст. да н.э. — 7 ст. н.э.). Пасля заваявання тэрыторыі арабамі ў 7 ст. гэта краіна называлася Адзэрбейган ці Азербайджан. З мясцовым насельніцтвам змяшаліся прышлыя ірана- і цюркамоўныя плямёны: (скіфы, гунны, булгары, печанегі і інш.) народы ў 1-м тысячагоддзі да н.э. — пачатку 2-га тысячагоддзя н.э. Фарміраванне азербайджанскай этнічнай агульнасці ў асноўным завяршылася ў II — ІІІ стст. у выніку уварвання і пасялення ў Азербайджане новай хвалі цюркамоўных (агузскіх) народаў.

У 1-й траціне ІР ст. у выніку руска-персідскіх войнаў Расія захапіла, а Гюлістанскім дагаворам 1813 г. і Туркманчайскім мірным пагадненнем 1828 г. юрыдычна замацавала захоп паўночнай часткі Азербайджана (тэрыторыя сучаснай Рэспублікі Азербайджан). У 2-й палавіне ІР ст. пачаўся працэс кансалідацыі азербайджан-

скай націі. Пасля Лютускай рэвалюцыі 1917 г. была абвешчана Рэспубліка Азербайджан, якая у канцы красавіка 1919 г. была задушана Чырвонай Арміяй. Больш падрабязна пра гісторыю і гаспадарку Азербайджана гл. у арт. Азербайджан.

Традыцыйныя заняткі насельніцтва — земляробства — вырошчванне савауніку, садоўніцтва, вінаградарства, шэўкаводства, вырошчванне тэхнічных культур, авечкагадоўля, развядзенне буйной рагатай жывёлы. Традыцыйныя рамёствы — тканне дыяноў, выраб моднага посуду, ганчарства, апрацоўка дрэва і каменя, суконнае, шаўковае і саваўнянае ткацтва, вытворчасць вальпных вырабаў, гарбарства, пліценне цыновак і інш., выраб тасмы (сафта), узорных паясоў (туамбагы), дэкаратыўных шнуроў і пазументаў, выраб тоўстых ваўняных шкарпэтаў (джорабы) і інш.

Большая частка азербайджанцаў жыве ў гарадах. Традыцыйны сельскія пасялчкі азербайджанцаў маюць вольную планіроўку, што тлумачыцца складанасцю рэльефу. У горных і шэрагу нізінных раёнаў пашираны карады — драўляна-земляное жытло з ступеністай пірамідальным перакрыццём, дамы з драўлянымі купаланадаснымі перакрыццямі, саклі нагорнага тыпу, саманыя набудовы з плоскімі плінянымі дахамі. Сярод качавога і напакачавога насельніцтва — ляміцавыя юрты адлічат і інш. Асноўны будаўнічы матэрыял — сырцовыя ці выпаленыя цэглы. Аццпенне жытла звычайна пры дапамозе жароўні кюрсі. Народныя традыцыі захоўваюцца ў планіроўцы і вобліку сучасных жылых дамоў Гянджыйскага (купальныя дамы) і іншых раёнаў.

Нацыянальны касцюм амаль выцеснены сучасным адзеннем, захоўваюцца толькі часткова ў жанчын сельскай мясцовасці — кароткая (да бядра) рубашка, такія ж кароткі архалук (род кофты з выразам на грудзі), шырокія шальвары (шаравары), спадніца, хустка або шапачка, чадра, джорабы, туфлі. Традыцыйны мужчынскі касцюм — рубашка, архалук, пояс, чуха (доўгае верхняе адзенне са зборкамі ў стане — таліі), шальвары, джорабы, скураныя туфлі, папача. Традыцыйная ежа вызначаецца разнастайнасцю малочных, мясных, мучных і раслінных страў. Значнае месца ў рацыёне займае хлеб з планічнай мукі (у горных раёнах быў пашираны хлеб з ячменнай і прасняной мукі), спечаны на жалезным лісце ці ў хлебнай пецы-тандыры. Сярод мучных страў вылучаецца гутаб — від піражкаў з мясам і зелянінай, сярод мясных — гавурма, бастырма, люля-

кубаб, долма і многія іншыя. Пашыраны стравы з рису (налічва-
юць звыш 50 відаў плову). Ужываюцца у ежу малочныя прадукты
(кіслае і свежае малако, сыр з авечага малака, творог, масла),
гародніна, зеляніна, садавіна, салодкія ласункі. Пашыраны напіт-
кі — чай, шарбет, айран.

Развіта музычная народная творчасць, асабліва мутаму і пес-
няроу-ашугау гераічных ("Кітабі Дада Коргут", "Кёр-аглы") і
лірычных ("Ашут-Гарыб" і "Аслі Кярым") сказанняў. Сярод азер-
байджанскіх музычных інструментаў — тар, саз, канон, уд, каман-
ча, тутэк, баламан (балабан), зурна, бубен і іншыя.

Доўгі час захоуваліся старадаўнія традыцыі, якія перапліталі-
ся з мусульманскімі, навагодняе свята наўруз-байрам (21 — 22
сакавіка), культ агню, камянёў, дрэў, крыніц і калодзежаў.
Нягледзячы на шматгадовую атэістычную прапаганду таталітарнага
рэжыму многія азербайджанцы шанавалі і захавалі мусульманскую
веру пераважна шніцкага толку. Пра слаўныя мячэці ў азербайджа-
не і святныя месцы гл. у арт. Азербайджан.

АЗГАР, А з х а р , а л - Д ж а м і а л - А з г а р , найбольш
вядомая мячэць у Егіпце і універсітэт. Размешчана на ўсходняй
частцы Каіра. Пабудавана ў 970 — 972 гг. па загаду ваеначаль-
ніка Джаутара ас-Сікілі ў час праўлення халіфа аль-Музіза
(952 — 975) адначасова з горадам Каірам, які стаў новай сталі-
цай ісмаіліскай дынастыі Фатымідаў (909 — 1171). Назва мя-
чэці ат-Азгар звязана з ганаровай мянушкай дачкі прарока Мухам-
меда Фатымой — Загра — прамыністая, ззяючая. Мячэць перабудоў-
валася і першапачатковы выгляд яе невядомы.

Мячэць была, папэўна, рэгулярна-прамавугольная з дзядзін-
цам пасярэдзіне, размешчаным упоперак ад галоўнай восі. У сучас-
ным стане цэнтральны дзядзінец аточаны з чатырох бакоў калана-
даў з аркамі. Форма гэтых арак, якія нагадваюць перакулены про-
філь днішча карабля, паходзіць, бесспрэчна, з Персіі, з якой Фаты-
міды падтрымлівалі добрыя адносіны. Сцены над аркамі з боку дзя-
дзінца ўпрыгожаны далікатным рысункам медальёнаў і нішаў, лёг-
кім ажурным завяршэннем. Галоўная вось храма, якая перасякае
дзядзінец упоперак, акцэнтавана купаламі, размешчана над пашыра-
нымі пралётамі каланады. У глыбіні дзядзінца, з паўднёва-ўсход-
няга боку, знаходзіцца зала для маленняў. Стаяць там рады марму-

рових калон упоперак галоунай восі. Многія з іх зберагліся ад часоу Фатымідау. Сярэдні неф, які акцэнтуюе галоўную вось мячэці, вылучаны з двух бакоу з'двоенымі калонамі. У глыбіні, перад міхрабам, уздымаецца купал, які падтрымліваецца па вуглах сталакты-тавымі скляпеннямі. У больш познія часы (14 ст.) з паўднёва-усходняга боку дабудаваны чатыры рады калон, перамяшчана сцяна, якая зачыкае залу малення. Утварылася такім чынам глыбокае унутранае памяшканне, запоўненае бюскамі радамі калон і замкнёнае сцяной з новым міхрабам. Ранейшы міхраб застаўся на сваім месцы як элемент, які стаіць асобна.

Скарыстанне калон унутры, у процілегласць да ранейшай канструкцыі дзяжкіх апораў мячэці Ібн Тулуна (пабудавана ў Каіры ў 879г.) стварыла значна большыя магчывасці ў вольным утварэнні аднастай-нага інтар'ера. Гэта былі новыя элементы ў архітэктуры, запазычаныя егіпецкімі архітэктарамі ў пачатку панавання Фатымідау. Узораў былі дасягненні ў архітэктуры, якія відаць у мячэці Каруін у Фесе (Марока), адкуль прыбылі Фатыміды. Мячэць аль-Азгар аточана чатыр вуліцамі і толькі з паўночнага усходу адкрыта частка яе фасада, выкананая ў новаарабскім стылі. У апошні час каля мячэці праложана шырокая камунікацыйная артерія, якая працінае Каір з захаду на ўсход. Адкрыўся такім чынам паўночны бок храма разам з выключна пластычным і разнастайным ансамблем багата аздобленых мінараў. Найбольшую ўвагу прыцягвае мінарэт султана Гуры (царавуў у 1500 — 1516 , напрыканцы царавання Імамелкаў.

Каля мячэці размешчаны славуць у Егіпце універсітэт аль-Азгар, які пачаў дзейнічаць пры мячэці неўзабаве пасля яе збудавання (даўней пасля малітваў студэнты з мусульманскіх краін тут слухалі лекцыі славурых вучоных, некаторыя мелі прытулак пры мячэці і жылі да завяршэння адукацыі). З 1961 г. ва універсітэце дзейнічаюць факультэты: асноў рэлігіі, шариату (мусульманскае права і традыцыі), літаратурны, адміністрацыйных спраў і гандлю, політэхнічны, сельскагаспадарчы, медыцынскі, педагагічны, жаночы. Ва універсітэце багаты збор арабскіх рукапісаў (звыш 20 тыс. та-моў) і друкаў. Абучэнне бясплатнае. Студэнты жывуць у інтэрнатах на поўным дзяржаўным забеспячэнні. Для тых, хто не карыстаецца інтэрнатам, устаноўлены стыпендыя.

Пры універсітэце дзейнічае Акадэмія Ісламскіх Даследаванняў і

шэраг іншых рэлігійных інстытутаў і устаноў. Універсітэт выпускае свае часопісы. Аль-Азгар — будыні цэнтр падрыхтоўкі сага-словаў і служыцеляў мусульманскіх мячэцяў ва ўсіх краінах свету. У 1930-х гадах у аль-Азгары удасканалюваў свае веды беларускі татарын Алі Варановіч.

АРАБЫ, а л ь - а р а б (саманазва), група народаў, якія населяюць арабскія краіны Пярэдняй Азіі і Паўночнай Афрыкі, жывуць таксама ва Усходняй Афрыцы, Іране, Турцыі, Арганістане, Эгіпці, Ізраілі, рэспубліках Сярэдняй Азіі былога СССР і іншых краінах. Усяго арабаў 167 млн. чалавек (1985 г., ацэнка), з іх у Азіі 56 млн., у Афрыцы звыш 107 млн. чалавек (больш падрабязна пра размяшчэнне арабаў гл. у артыкулах пра кожную частку свету) Гавораць на розных дыялектах арабскай мовы. Вyzнаюць Іслам, пераважаюць сунніты, ёсць таксама шыіты і невялікая колькасць хрысціян і інш.

Г і с т о р і я. Сучасныя арабы узніклі ў выніку арабскіх заваёў і арабізацыі старажытных раёнаў — народаў, фінікійцаў, егіпцяў, лівійцаў (берберцаў) і іншых.

Мяркуюць, што семіцкія плямёны, якія далі пачатак арабскім народам, карэнныя аўтахтонныя жыхары Аравійскага паўвострава. З сярэдзіны I-га тысячагоддзя да н.э. тут існавалі першыя арабскія дзяржавы: Мінейская, Сабейская, Хім'ярыцкая, Набатэйская, пазней Пальмірская і Ліхійнская, народы якіх здаўна мелі сваю пісьменнасць. З 3-га тысячагоддзя да н.э. арабскія плямёны пачалі рассяляцца у Пярэдняй Азіі і склалі аснову насельніцтва Палесціны, Ірданіі, Сірыі. У 4 — 6 ст. ішоў працэс утварэння класаў, складання адзінай арабскай народнасці. У рэчніку арабскіх заваёў у 7 — 8 ст. яны падпарадкавалі тэрыторыю ад поўначы Індыі да Пірэнейскага паўвострава, уключаючы Закаўказзе і частку Сярэдняй Азіі; рассяліліся у Паўночнай і Усходняй Афрыцы, па Іранскім нагор'і. Гэта вялізарная імперыя — Халіфат, у 9 — 10 ст. распалася на Багдадскі (Абасідаў халіфат), Каірскі халіфат (Фатымідаў халіфат), Кардоўскі халіфат на Пірэнейскім паўвостраве, а пазней на больш дробныя халіфаты, эміраты, княствы. На працягу стагоддзяў арабскія народы былі аб'яднаны агульнасцю мовы, культурн, псіхалогіі, агульнасцю заселенага імі арэала.

Палітычнае аб'яднанне арабаў з пачатку 7 ст. адбывалася пад эгідай Ісламу. Аднак аб'яднання ў адзін народ ім перашкаджала адсутнасць палітычнага і эканамічнага адзінства, феадальная і племянная раз'яднанасць.

Культура, створаная арабамі і іншымі народамі Блізкага і Сярэдняга Усходу, Паўночнай Афрыкі і Паўднёва-Заходняй Еўропы ў сярэднія вякі, мае назву арабскай. Яна узнікла ў выніку развіцця старажытнай культуры плямёнаў Аравіі, пераўтварэння дзясятніцтва заваяваных народаў, творчага засваення грэчаска-элінскай, рымскай, егіпецкай, арамейскай, іранскай, індыйскай, кітайскай і іншых культур. Каля 4 ст. арабы стварылі арабскае літарнае пісьмо — адну з разнавіднасцей арамейскага скоранісу. Арабская мова, на якой напісана свяшчэнная кніга мусульман — Кур'ан, з 8 ст. стала сродкам культурных і палітычных зносін у Халіфатзе, своеасаблівай "латынню Усходу". Яна з'яўляецца асноўнай прыкметай арабскай культуры.

Цэнтрамі арабскай культуры ў розны час былі Дамаск, Багдад, Кордава (у Іспаніі), Каір, Бухара, Харэзм.

Навука. Развівалася пад уплывам старажытнагрэчаскай і навукі народаў Сярэдняй Азіі, Закаўказзя, Індыі, Персіі, Егіпта, Сірыі. Група сірыйцаў на чале з Ібн Ісхакам і Сабітам Ібн Кура перакладзі з грэчаскай мовы творы Галена, Гіпакрата, Еўкліда, Пталемея, Арыстоцеля, Платона, Архімеда, якія сталі вядомыя Заходняй Еўропе дзякуючы арабам. Росквіт дакладных і прыродазнаўчых навук абумоўлены патрэбамі гаспадарчай, ваеннай справы, маравлавання. У 827 г. была вымерана дуга мерыдыяна і вызначаны памеры зямнога шара, адкрыты многія зоркі і сузор'і. Паспехам матэматыкі садзейнічала запазычаная ў індыйцаў дзесятковая сістэма лічэння. Аль-Батані (856 — 925) увёў трыганаметрычныя функцыі, аль-Харэзмі (9 ст.) распрацаваў метады ўраўненняў. Высокага развіцця прыродазнаўчыя навукі дасягнулі ў працах вучоных-энцыклапедыстаў аль-Біруні (973 — 1048) і Ібн Сіна (Авіцэна, каля 980 — 1037). Арабы пазнаёмілі Заходнюю Еўропу з вытворчасцю сталі, а таксама запазычанымі ў Кітаі кампасам, паперай, порахам.

Гісторыя і графія развівалася з багаслоўскіх паданняў пра жыццё прарока Мухаммеда. Выдатнымі прадстаўнікамі гістарыяграфіі ў 9 — 10 ст. былі: аўтар "Усеагульнай гісторыі" аль-Якубі, гісторык арабскіх заваяў аль-Белазуры, складальнік славаўтай карты ("Сурат аль-Ард") аль-Харэзмі, аўтар "Гісторыі прарокаў і цароў", у якой пададзена храналогія Халіфата, ат-Табарні. Тыповым

творам придворної гісторії ІО — ІІ ст. з "яулянца "Аналі" Ібн Міскавейха. У І2 — І3 ст. центр арабської гістарыяграфіі перамясціўся з Ірака у Сірыю і Егіпет. Найвялікшым дасягненнем арабскай гістарыяграфіі была гісторыка-сацыяльная тэорыя Хальдуна (І332 — І406). У творы "Мукаддыма" ("Уступ") ён спрабаваў высветліць прычыны падзення дзяржаў, паказваў перавагу аселага жыцця над качавым і г.д. У ІО ст. складалася класічная школа геаграфіі (аль-Балхі, аль-Істахры, Ібн-Хаўкала і аль-Мукдасі). Багатым зборам геаграфічных ведаў сярэднявечаў з "яулянца праца Якута (ІІ79 — І229) "Слоўнік краін".

Ф і л а с о ф і я зарадзілася у сферы мусульманскіх багаслоўскіх спрэчак. У 9 ст. у процівагу багасловам, якія апіраліся на свяшчэнны Кур"ан і мусульманскія традыцыі, узнікла філасофская плынь мутазілітаў (умераных вальнадумцаў). Мутазіліты аль-Кіндзі і аль-Фарабі былі паслядоўнікамі Арыстоцеля. Астраном, алхімік, фізік аль-Кіндзі асновай усеі навукі лічыў новапіфагарэйскую матэматыку. Вучэнне аль-Фарабі было сінтэзам платанізму, арыстацэлізму і мусульманскага суфізму. Своеасаблівай філасофскай энцыклапедыяй лічылася "Кніга лекавання" Ібн Сіны. У канцы 9 ст. у Басры узнікла філасофская школа "Браты чысціні" ("Іхван ас-Сафа"), якая прытрымлівалася філасофскіх канцэпцый Піфагора і мела рацыяналістычны кірунак. Традыцыйная філасофія мусульманскага багаслоўя найбольш поўна выкладзена у творах аль-Газалі. З дваістай (матэрыялістычнай і ідэалістычнай) філасофіі выступаў Ібн Рошд (Аверроэс), вучэнне якога зрабіла значны ўплыў на філасофскія тэорыі Заходняй Еўропы.

Л і т а р а т у р а . Не вытокі у вуснай народнай паэзіі вандруюных арабскіх плямёнаў. Яшчэ у даісламскі перыяд аформіліся жанры, характэрныя для ранняй паэзіі многіх народаў — гальба ворага (хіджа), пахвальба (фяхр), песня помсты (сар). Росквіт гэтай даісламскай паэзіі адносіцца да 5 — 7 ст. Паэты таго часу, цесна звязаныя са сваім племенем, апывалі яго калектыўную волю. Вершы Імру-уль-Каіса — стваральніка касіды (асноўнага жанру арабскай літаратуры) у яе класічным выглядзе, Антары ібн Шадада — любімага народнага героя, Тарафі — слаўтага аўтара муалакі (нанізанах касід) дайшлі да нас у запісах 8 — І0 ст. (зборнік "Аль-Хамаса", "Кітаб аль-агні"). Першы і самы знакаміты помнік арабскай прозы — свяшчэнны Кур"ан.

Увядзенне Ісламу запаволіла на некаторы час развіццё паэзіі,

але ужо з канца 7 ст. яна адраджаецца. Паэты аль-Ахталь, Джарир, аль-Фараздак, услаўлены сваіх апекуноў-феадалаў і ганьбілі іх во-
рагаў. У гарадах Халіфага узнікае лірыка (Амар ібн Абі Рабія).
Сярод бедуінаў Аравіі вылучаюцца песняры ідэальнай любові. Пазней
пра гэтых паэраў — паэт і яго каханая — складзены рамантычныя
аповесці (адна з іх пра трагічнае каханне Меджнуна і Лейлі выка-
рыстана ў паэме азербайджанскага паэта Нізамі).

Пры Абасідах у арабскай літаратуры адчуваецца моцны уплыў куль-
туры народаў Сярэдняй Азіі, асабліва персаў, што спрыяла абнаўлен-
ню вобразаў і мастацкіх сродкаў. Пачынальнік "новага стылю" —
Башар ібн Бурд. Геданістычная і вальнадумная лірыка перса Абу Ну-
васа, найбольш разнабаковага паэта гэтага кірунку, крытычна ста-
вілася да некаторых бакоў мусульманскай абраднасці. У прозе яду-
чае месца займае аль-Джахіз. Пасля распаду Халіфата значным літа-
ратурным цэнтрам стала рэзідэнцыя Хаманідаў у Алепа (Сірыя), дзе
жыве паэт-панегірыст аль-Мутанабі. Творы сірыйскага паэта і мыслі-
целя Абу-ль-Ала аль-Маары прасякнуты нянавісцю да несправядлівас-
ці, верай у магутнасць чалавечага розуму. У ІО — ІІ ст. назіра-
ецца росквіт арабскай літаратуры ў Андалузіі, дзе узніклі новыя
страфічныя формы (мувашах і заджал), у якіх дазвалялася ужываць
дыялектызмы і раманскія словы (Ібн Кузман). Набыткі арабскай лі-
рыкі былі выкарыстаны ў творчасці іспанска-італійскіх трубадураў, зачы-
нальнікаў новай еўрапейскай паэзіі. Арабская літаратура мела вялі-
кае значэнне для еўрапейскага Абраджэння. Славуты папярэднік літа-
ратуры Абраджэння італьянскі паэт Агі"еры Дантэ ў сваёй паэме
"Камедыя" частку "Тэка" апісаў паводле ўяўлення арабскай мусуль-
манскай літаратуры.

Пасля мангольскага нашэсця (ІЗ ст.) цэнтр арабскай літарату-
ры перамяшчаецца ў Егіпет і Сірыю, дзе пачаўся цыкл вусных ана-
вяданняў на гераічныя і любовныя тэмы (сіра) — своеасаблівыя
рыцарскія раманы, найбольш вядомыя з іх пра падзеі крыжовых пахо-
даў. Некаторыя сіры і казкі народаў Усходу увайшлі ў кнігу "Тыся-
ча і адна ноч", якая канчаткова склалася ў Егіпце (І4 — І5 ст.).

Архітэктурна і выяўленае мастацтва
арабскіх дзяржаў увавасобілі ў сябе традыцыі Рыма, Візантыі, са-
нідскага Ірана, але мелі агульны стыль, прасякнуты ідэямі Ісламу.
Галоўная роля належала прынцыпу дэкаратывнасці. У дойлідстве і
дэкаратывна-прыкладным мастацтве шырока ўжывалі арнамент. Архітэк-

тари арабскага Усходу стварілі новыя тыпы і комплексы будынкаў: мячэці, мінарэты, медрэсы, караван-сараі, крытыя рынкі, палацы правіцеляў, цытадэлі.

Першыя помнікі архітэктуры адносяцца да 7 ст. Мячэці: у Куфе (638 г., Ірак), Амра у Фустаце (641 г., Егіпет), Сідні-Укба у Кайруане (Паўночная Афрыка), аль-Акса (пач. 8 ст.) і Кубат ас-Сахра (Купал скалы, т.з. " мячэць Амара ", 687 — 691) у Іерусаліме, вядомая сваімі мазаікамі мячэць Амеядаў у Дамаску перабудавана ў 705 — 715 гг. з хрысціянскай царквы. У заках Амеядаў у Іарданіі: Хірбет аль-Маджар (8 ст.), Ішата (8 ст., некаторыя даследчыкі адносяць да 4 ст.), Кусейр — Амра (пач. 8 ст.) — захаваліся унікальныя ў мусульманскім мастацтве маляўніцтвы людзей і жывёл. У перыяд Абасідаў у г. Самарра (100 км на паўночны захад ад Багдада) пабудавана мячэць Мутавакіля (9 ст.), вядомая конусным спіральным мінарэтам аль-Мальвія.

Архітэктура феадальнага Егіпта дасягнула сталасці ў 9 ст. Сярод выдатных помнікаў арабскага дойлідства ў Каіры: мячэці Ібн Тулуна (876 — 879), мячэць султана Хасана (1356 — 1363), аль-Азгар (969 — 972, пазней перабудоўвалася), ансамбль султана Калаўна (1284 — 1285). У II — 12 ст. пашыраецца ажурная разьба на камені. У 13 ст. на арабскую архітэктуру уплываюць традыцыі візантыйскага і турэцкага дойлідства (мячэць Мухамеда-Алі ў Каіры, 1830 — 1848, і інш.).

Арабы і іншыя вернікі-мусульмане лічаць святымі месцамі гарады Мекку і Мэдynu і хоць раз у жыцці здзяйсняюць туды падарожжа (гл. Хадж), наведваюць мясціны, дзе жыў прарок Мухаммед, моляцца ў славурых мячэцях. Найбольш вядомыя арабскія мячэці змяшчаюцца на мугірах.

Выдуленчае мастацтва развівалася пераважна ў насценных роспісах, архітэктурнай пластыцы, разьбе, мініяцюры (Егіпет 10 — 11 ст., багдадская школа мініяцюры 13 — 14 ст.). Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва вызначаецца складаным арнамантам (гл. Арабескі), багаццем фантазіі, вытанчанасці узорных рытмаў, яркім каларытам. Вядомы кераміка і шкло Сірыі, Ірана, Егіпта, маўрытанская кераміка, мастацкая бронза (ліццё і чаканка), разьба па дрэве і камені, дэкаратыўныя папавыя і парчовыя тканіны.

Музыка даісламскага перыяду недастаткова вивучана. Існавалі прафесійныя спевакі-паэты (шаіры). З інструментаў упаміна-

яна дур (род бубна) і касаб (флейта); у персау запазычаны уд (прататып лютні). Хоць паводле мусульманскіх звычаяў музыка не прапагандавалася, яна усё ж развівалася, дасягнуўшы свайго росквіту у Багдадзе. Заснавальнік арабскай класічнай музыкі Ібрагім аль-Маусілі. Музыкальная тэорыя развівалася пад уплывам старагрэчаскіх крыніц. Музыкальна-тэарэтычныя працы пісалі Ібн Сіна і аль-Фарабі.

Арабская культура з'явілася вялікім укладам у сусветную культуру. Яна зрабіла уплыў на іншыя культуры, у т.л. і на заходнееўрапейскую. Татары Беларусі, Літвы і Польшчы, якія прыйшлі на землі Беларуска-Літоускай дзяржавы у канцы 1390-х гадоў, былі ўжо з Іманам — мусульманскай верай. Разам з верай яны перанялі і мусульманскую мараль, арабскае пісьмо, якое дастасавалі да свайго царквы (гл. арт. Арабская мова, Алфавіт арабскі, Алфавіт татарскі).

З 16 ст., пасля заваявання туркамі большасці арабскіх краін, пачаўся заняпад арабскай культуры. У канцы 19 ст. у арабскіх краінах адбылося культурнае адраджэнне — нахда. Яно натхнілася сярэднявечнымі традыцыямі, але засвойвала дасягненні еўрапейскай культуры. Гэты працэс узмацніўся ў выніку нацыянальна-вызваленчага руху, які разгарнуўся на Усходзе пасля першай сусветнай вайны. У другой палавіне 20 ст. шырыцца рух за адзінства арабскіх краін, назіраюцца тэндэнцыі да складання адзінай арабскай нацыі.

Больш падрабязна пра гісторыю, культуру і гаспадарку арабскіх народаў гл. артыкулы пра дзяржавы: Аб'яднання Арабскія Эміраты, Алжыр, Бахрэйн, Егіпет, Іарданія, Ірак, Йемен, Катар, Кувейт, Лібан, Марока, Маўрытанія, Саудаўская Аравія, Сірыя, Судан, Туніс а таксама пра краіну Палесціна.

Невялікія нарысы пра адметную этнаграфію арабаў розных краін гл. у артыкулах: Аб'яднаных Арабскіх Эміратаў арабы, Алжырскія арабы, Аманскія арабы, Бахрэйнскія арабы, Егіпецкія арабы, Іарданскія арабы, Іракскія арабы, Йеменскія арабы, Катарскія арабы, Кувейцкія арабы, Лібанскія арабы, Лівійскія арабы, Мараканскія арабы, Маўры, Саудаўскія арабы, Сірыйскія арабы, Суданскія арабы, Сярэднеазіяцкія арабы, Туніскія арабы, Палесцінскія арабы.

БОНА, Бона Сфорца д'Арагона [2.2.1494, Вігевана (Італія) — 19.9.1537 у Барн (Італія)], каралева Рэчы Паспалітай, другая жонка Жыгімонта I Старога, дачка Гіян Галеаза Сфорцы, князя Мілана і Ізабелы Арагонскай. Выхоувалася у маці у Барн і Неапалі, атрымала добрую адукацыю. Пабраўшыся у 1518 г. з каралём Жыгімон-там, неўзабаве дабілася рашучага уплыву на мужа у справах палітыкі. Імкнулася стварыць сабе прыхільнае старонніцтва пры каралеўскім двары, уплівала на прызначэнне людзей на важнейшыя свецкія і духоўныя пасады у дзяржаве, імкнулася пры дапамозе таіных сзаіх агентаў уплываць на сёймікі і пасольскую палату. У палітыцы супроцьстаяла Габсбургам, якія у 1526 г. перанялі па чэшска-венгерскай лініі Ігелонаў вярхоўную ўладу над Чэхіяй і Венгрыяй, падтрымлівала у Венгрыі Яна Запалыя, за якога у 1539 г. выдала сваю дачку Ізабелу; была у прызных адносінах з Турцыяй; імкнулася вярнуць пад польскую юрысдыкцыю Шлёнск. Асабістымі інтарэсамі яе было вярнуць спадчыну у Італіі — княствы Барн і Расана, а таксама Мілан. Для умацавання фінансавай незалежнасці караля рознымі спосабамі павялічыла ва усіх кутках каралеўства маёнткі караля. У сваіх уладаннях увяла уставу на валокі, якая павялічыла каралеўскія даходы, у тым ліку з маёнткаў на Беларусі. Значную частку даходаў караля захоувала у ліхвяроў-банкіраў Італіі і пад праценты пазычала грошы Іспаніі. Палітычны уплыў у дзяржаве, дэспатызм, прагавітасць выклікалі апазіцыю да яе з боку старых магнатскіх родаў; у значнай ступені супроць яе быў накіраваны мяцеж шляхты, сабранай у 1537 г. пад Львовем для паспалітага рушэння (агульнага паходу) супроць Малдавіі. Пасля смерці мужа (1548) пагневалася з сынам Жыгімонтам II Аугустам па прычыне яго шлюбу з Барбарай Радзівіл, была адхілена ад дзяржаўных спраў, а у 1556 годзе выехала з Польшчы у Барн, дзе неўзабаве была атручана агентам Габсбургаў. Яё валікія грошы у суме 430 тыс. залатых дукатаў засталіся у Піліпа II.

Багатая моцнай індывідуальнасцю і незвычайнай актыўнасцю, атрымала неадназначную ацэнку у сучаснікаў і пазнейшых даследчыкаў. Апекавалася над вучонымі і пісьменнікамі, мела заслугі у развіцці культуры, пашырэнні італьянскай культуры на польскай глебе. Аказала дабратворны уплыў на развіццё некаторых галін гаспадаркі, асабліва гародніцтва.

У татарскіх паданнях, запісаных у Аль-Кітабах, каралева Бона атрымала самую адмоўную характарыстыку. У каралеўскіх масэнціях у Гарадоцкім, Давид-Гарадоцкім, Клецкім, Кобрынскім і Пінскім староствах, Асалецкай, Взярычанскай, Рагачоўскай і Усвяцкай валасцях, у мантах Даубучын (Пружаны), Зэльва, Крэва, Мсцібава, Сялец, Цяперын, Шарашова і іншых вельмі пагоршылася становішча хрысціян, асабліва татару-мусульман. У "Трактаце пра татар" (Рызале-і-татар-і-Лег) ананімны аўтар паведамляе: "Будучы надзвычай прагавітай і жцівай да багачыя, ва усіх што магла забіра-ла — дасталося тады і татарам. У некаторых месцах вымагалі бясплатнай працы, казалі задарам перавозіць свае тавары (магчыма, збожжа і лён — заўвага рэд.), а па яе прыкладу падобнае бяс-грае тварылі і магнаты; кароль жа сам не быў у стане гэтаму за-пярэчыць, не маючы павягі ў народзе ..."

БУНЧУК, драўка накіталі доўтай пікі і шэрамі вострым і пас-мамі з конскіх валасоў і кутасамі на верхнім канцы. У Еўропе вядомы з 13 ст., быў вайсковым атрыбутом у татарскай конніцы (палках — цэмах і эскадронах — сотнях). Пазней бунчук стаў знакам улады турэцкага пашы, польскага і ўкраінскага гетмана, атамана рускага казацкага войска ў 15 — 18 стст.

Бунчук быў таксама адзнакай добрай вайскавай вывучкі эскадро-наў у кавалерыйскіх брыгадах у тады міжваеннай Польшчы. Выконваў важную ролю, не раз замянячы палкавы сцяг, як сімвал вайсковых і народных традыцый, як гэта мела месца ў татарскіх палках былой Рэчы Паспалітай. Безумоўна, традыцыйна патрыятычны сэнс мелі таксама бунчугі Уланскага татарскага палка імя Мустафы Ахматовіча ў першыя гады адроджэння Польшчы, а таксама Першага татарскага эскадрона 13-га палка віленскіх уданаў, для якога быў зроблены бунчук на ахвяраванні татар-Віленшчыны.

Па ініцыятыве спадара В.Ласоўскага і актыўным удзеле С.Абрамо-віча і М.Якубоўскага (Якубаглы) быў знойдзены фотаздымак бун-чука апошняга татарскага вайсковага фарміравання, сабраны срод-кі-ахвяраванні і зроблена дакладная копія бунчука. Гэты бунчук стаў каштоўным экспанатам лонданскага музея Польскага Войска імя генерала Уладзіслава Сікорскага.

ГАДЗІР, а л — Г а д з і р , Х а д з р, персанаж мусульманскіх паданняў, праведнік, адзін з першых людзей, чалавек, якому Аллаг дараваў вечнае жыццё, каб падтрымліваць у людзей веру ў Аллага. Адзін з чатырох несмяртэльных мусульманскай міфалогіі поруч з Ісой, Іліясам і Ідрысам. Жыве нібыта на астравах, можа лятаць, увесь час падарожнічае па свеце, кожны год робіць хадж у Мекку, моліцца па пятніцах у мячэцях Меккі, Медзіны і Іерусаліма.

Большасць каментатараў Кур'ана лічыць, што ў Кур'ане, у суры Катр (18, аяты 59 — 81) "Раб з Рабоу " і ёсць Гадзір, якому Аллаг даў веды і апякуецца над ім.

Падарожнічаючы ў пошуках месца "зліцця двух мораў", Муса (Муса бен Імран ці нейкі другі Муса) сустракае гэтага "раба Аллага" і просіць дазволу падарожнічаць разам з ім, каб набрацца у яго розуму. Той згаджаецца, але папярэджае, што ў Мусы не хопіць цярдлівасці, каб не асуджаць яго учынкi, і ставіць умову не пы - таць аб іх прычыне. Муса не вытрымлівае гэтага іспыту. Яны плы - вуць на судне, і спадарожнік Мусы робіць у судне прабоіну. Затым ён забівае сустрэчнага хлопчыка. Іх дрэнна прымаюць у адным сялен - ні, але спадарожнік Мусы па ўласнаму жаданню рамантуе там сцяну дома, які развальваецца. Нарэшце, разгневаны пытаннямі Мусы яго спадарожнік растаецца з ім, але тлумачыць вышэйшую мудрасць сваіх учынкаў, добрую мэту кожнага учынка. Ён выратаваў рыбакоў ад больш страшнай долі -- быць разам з лодкай захопленымі царом-тыранам. Ён забіў у маленстве чалавека, які павінен быў стаць злччынцам, даўшы тым самым бацькам магчымасць нарадзіць другога, добрачын - нага сына. У адрамантаванай сцяне быў схаваны скарб, і яго трэба было захаваць там, каб яго пазней маглі знайсць дзеці-сіроты, ка - лі падрастуць, бо гэты скарб быў прызначаны ім Аллагам.

Пагодле мусульманскіх паданняў Гадзір апякуецца над маральна - цамі, можна малітвамі заклікаць на дапамогу; ён тушыць пажар, ра - тую тапельцаў, ахоўвае маёмасць ад злодзеяў, ад злых джынаў, змя - інага яду. Яго колер -- зялёны, ён увасабляе жыццё раслін, якія растуць дзякуючы вадзе. Для суфіяў ён — валі (святы), адзін з самых паважаных і магутных. Часам яго лічаць самым галоўным з іх.

ГАСІЯ, а л ь - Г а с і я, 88-я сура з Кур"ана. Складаецца з 26 аятаў. Названа ад слова у І-м аяце і абазначае тое, што ашаламляе, тое што заглушае, ахутвае. Суру адносяць да мекканскага перыяду. У першай частцы суры (аяты І — І6) гаворыцца пра лёс людзей добрых і дрэнных у час Суднага Дня; далейшыя аяты (І7 — 20) нагадваюць пра велічныя дзеі Аллага. Канцовыя аяты напярэджваюць людзей, што ўсе вернуцца да Аллага і будуць адказваць перад Ім.

КАСІМАЎСКАЕ ХАНСТВА, невялікая дзяржава на тэрыторыі сучаснай Рязанскай вобласці, каля мяжы з Ніжагародскай (былой Горкаўскай) вобласцю. Было утворана ў 1452 г., у час праўлення вялікага князя маскоўскага Васіля ІІ (Цёмнага) як буфернае княства паміж Масквою і Казанню. Першым ханам быў пастаўлены другі сын хана Вялікай Арды Улуг Мухамеда — Касім. Ён нес ваенную службу ў маскоўцаў. Сядзібай новаўтворанага ханства быў Мяшчэрскі Гарадок на р.Ака, які ў 1471 г. быў названы горадам Касімаў.

Касімаў як мяшчэрскі (мішарскі, цюркскі народ, адзін з кампанентаў, які разам з булгарскім народам склаў казанска-татарскі народ) гарадок і раней быў заселены выхадцамі з Залатоў Арды — "гарадзецкімі" татарамі, да іх далучыліся татары з войска Касіма, што перайшло да яго як частка арміі яго бацькі.

Пастаяннай дынастыі ў Касімаўскім ханстве не існавала — ханы прызначаліся маскоўскім правіцелем. У жніўні 1614 г. цар Міхаіл Фёдаравіч касімаўскім ханам пасадзіў сібірскага царэвіча Арслана Аліевіча, унука Сібірскага хана чынгізіда Кучума. Пасля смерці Арслана (1627) пасад у Касімаве перайшоў да яго сына Сяід-Бугана, які пасля хрышчэння (1627) атрымаў імя Васіль (памёр у 1679). Апошнім правіцелем Касімаўскага ханства была удава Арслана і маці Сяід-Бугана — Фатыма, якая правіла два гады і памёрла каля 1681 г.

Пасад у Касімаве займалі таксама прадстаўнікі другой галіны сібірскіх царэвічаў, якія былі на службе царскага ўрада. Гэта былі сыны і унукі Алтаная, аднаго з малодшых сыноў Кучума, якія, як і іншыя царэвічы, былі прывезены ў Маскву пасля разгрому Кучума і далучэння Заходняй Сібіры да Расійскай дзяржавы.

Тарадское населеніцтва Касімаускага ханства, будучы у асноўным служнымі татарамі, выконвала розную службу у Рускай дзяржаве; частка займалася таксама гандлем і рамяством. Сельскае земляробчае населеніцтва пасля ліквідацыі ханства у 1684 г. (праіснавала 230 гадоў) было прыпісана да разраду дзяржаўных сялян.

Пад прыгнётам царызму частка касімаўскіх татар была ахрышчана і русіфікавана. Многія касімаўскія татары выехалі у населеныя мусульманамі землі Расійскай імперыі, а некаторыя за мяжу. У 1989 годзе у Разанскай вобласці, дзе раней размяшчалася Касімаўскае ханства, пражывала 4922 татары. Вядома, што не усе яны нашчадкі касімаўскіх татар. У горадзе Касімаў з'явіўся мінарэт мусульманскай мячэці 15 ст., мусульманскія маўзалей 16 — 17 стот.

МАКРУТ, меккрух, мекрух ("непрымальны", "няварты паваті"), катэгорыя учынкаў, якія не з'яўляюцца грубым парушэннем прававых нормаў шариату, але асуджаюцца з маральных пазіцый. Пытанне аб макруту трактуе раздзел фікху ахкам. Як макрут разглядаюцца абуральныя паводзіны, неахайнасць пры адпраўленні рэлігійных абавязкаў, скупасць, жорсткасць, асабліва у адносінах да залежных людзей, схільнасць да раскошы і шахрайства, патарда да сямейных і грамадскіх абавязкаў, неапраўданая прыхільнасць да адной радні за кошт другой, асабліва пры вылучэнні спадчыны, шлюб з іншавяркай, шлюб з непаўналетняй і г.д.

У залежнасці ад мазхабу да макруту адносіцца спажыванне некаторых відаў ежы і напіткаў, якія у прынцыпе павінны быць забаронены (стравы з унутранасцяў і крыві, кумыс, піва, буза, у асобных выпадках віно і г.д.). Катэгорыя макрут займае важнае месца у фарміраванні ісламскай этыкі, ствараючы пераходную зону паміж дазволенымі учынкамі (халал) і забароненымі (харам).

МУСА, прарок Аллага. Адпавядае біблейскаму Майсею. У свяшчэнным Кур'ане пра учынкi Мусы упамінаецца многа разоў (аяты, дзе гаворыцца пра Мусу, занялі б вельмі многа старонак у энцыклапедычным даведніку, таму мы падаем нумар сур'я, а пасля двукроп'я нумар аята, які кожны прачытае у Кур'ане). Ёсць шмат агульнага, што напісана у Кур'ане і Бібліі пра Мусу (Майсея). Асноўныя эпізоды: цудоўнае выратаванне Мусы-немаўляці, яго выхаванне пры

двары Фірауна (Фараона), шлюб з мадзяніянкай, барацьба з Фіраунам, які аб'ясаў сябе богам і будаваў вежу, каб дасягнуць неба. Шмат месца займае расказ пра цуды, якія з дапамогай Бога рабіў Муса (цуд з кіем, з рукой, якая нібыта была пашкоджана приказай і зноў стала нармальнай і інш.), расказваецца пра пераход народа Мусы праз мора і пра пагібель войска Фірауна, якое хацела вярнуць народ Мусы ў Егіпет у рабства; пра пакланенне габрэяў залатому цяліцу, пра тое, як галодным людзям у час блукання па пустыні Бог паслаў манну і перапёлак.

Паводле Кур"ана, у адрозненне ад Бібліі, Мусу ў дзяцінстве апыкае жонка Фірауна (па Бібліі — дачка Фараона). Палуюцца матну прашукаў шайтана ў тым, што Муса вымушаны быў забіць егіпцяніна (28:14), матну жадання Мусы запазычыць агонь ад Боскага Вогнішча (20:10; 28:29), эпізод заступніцтва за Мусу перад Фіраунам нейкага праведнага чалавека (40:29 — 31). Асобнае месца займае расказ аб падарожжы Мусы з нейкім Рабам Аллага (18:59 — 81), мудрасць якога Муса спачатку не мог зразумець (гл. пра гэта ў арт. Гадзір).

З Кур"ана вынікае, што Муса, Іса і іншыя прарокі былі папы — рэднікамі Мухаммеда, вучышага людзей праведнаму жыццю (42:11), таму праводзяцца прамыя паралелі паміж адносінамі няверных да Мусы і Мухаммеда (73:15). Як і Мухаммеда Мусу называлі чараўніком (7:106) і страцілым розум (26:26), яму адмаўляліся верыць, бо ён проста чалавек (23:49). Так жа адносіліся няверныя і да прарокаў Нуха, Ібрагіма.

У паданнях, якія распрацоўваліся і пашыраліся ў 8-м і пазнейшых стагоддзях, расказваюцца займальныя гісторыі і цуды, якія рабіў Муса, пра сувязь слоў і учынкаў Мусы і іншых кур"анічных персанажаў — Ібрагіма, Якуба, Каруна, Гаруна і інш.

Пра Мусу ёсць расказы ў татарскіх Аль-Кітабах. Беларускі пісьменнік і каталіцкі святар Германовіч Язэп (1890 — 1978, псеўданім Вінцук Адважны) апрацаваў і вершам перадаў легенду пра Мусу — "Майсей пытае" (перадрукавана ў "Байраме", № 1, 1991 г.)

ПАЛЕСЦІНСКІЯ АРАБЫ, ф а л я с т и н (саманазва), народ, карэннае насельніцтва гістарычнай вобласці Палесціна. Жывуць у Іарданіі (1830 тыс. чалавек), Ізраілі (720 тыс.), Іраку (130 тыс.), Катары (70 тыс.), Кувейце (380 тыс.), Ліване (240 тыс.), Сірыі (240 тыс.), Бахрэйнэ (50 тыс.) і іншых краінах. Агульная колькасць 4640 тыс. чалавек (ацэнка на 1985). Адносяцца да інда-сяродземнаморскай расы вялікай еўрапеіднай расы. Размаўляюць на сіра-палесцінскім дыялекце арабскай мовы. Большая частка — мусульмане-сунніты, ёсць хрысціяне (у асноўным у Галілеі).

Радавод свайго народу пачынаець з самага старажытнага насельніцтва Палесціны. У 1920 — 1947 гадах Палесціна была мандатнай тэрыторыя Вялікабрытаніі. Рэзалюцыя ААН ад 29 ліст. 1947 г. прадугледжвала скасаванне брытанскага мандата і утварэнне на тэрыторыі Палесціны двух дзяржаў: габрэйскай і арабскай.

У выніку вайны 1948 — 1949 гадоў паміж Ізраілем (утвораны на частцы тэрыторыі Палесціны у маі 1948 г.) і суседнімі арабскімі дзяржавамі Ізраіль захапіў большую частку тэрыторыі, прадугледжанай для утварэння арабскай палесцінскай дзяржавы. Больш за 900 тыс. палесцінскіх арабаў вымушаны былі пакінуць сваю краіну. У чэрвені 1967 г. Ізраіль акупаваў усю тэрыторыю былой падмандатнай Палесціны, а тасаму шэраг іншых арабскіх тэрыторый, дзе ўстаноўлены акупацыйны рэжым. Колькасць беханцаў складала каля 2 млн. чалавек (1985 , ацэнка). У барацьбе палесцінскіх арабаў за свае законныя правы, уключыў з правам на самавызначэнне і утварэнне уласна нацыянальнай дзяржавы. Узмацняецца працэс этнічнай кансалідацыі палесцінскіх арабаў. Пра гісторыю, гаспадарчую дзейнасць палесцінскіх арабаў гл. у арт. Палесціна.

Традыцыйная культура агульнаарабская (гл. у арт. Арабы). Больш за 75 % палесцінскіх арабаў у Ізраілі жыве ў населеных пунктах, якія захоўваюць арабскі характар, пераважна ў паўночнай Галілеі (Назарэт і інш.). Многія арабы жывуць у гарадах, дзе большасць складаюць габрэі: Тэль-Авіў, Хайфа і інш. Каля 10 % палесцінскіх арабаў Ізраіля складаюць бедуіны пустыні Негеву. Традыцыйны занятак аселых палесцінскіх арабаў — палёвое земляробства (збожжавыя культуры), садоўніцтва і агародніцтва. Напаўаселыя палесцінскія арабы спалучаюць земляробства з адгоннай жывё-

лагадоулія. Напаукачэўнікі і качэўнікі акрамя коз і авечак гаду-
юць вярблodoу. Заняты таксама у прамысловасці: сфарміраваўся ра-
бочы клас і інтэлігенцыя. Аселае сельскае насельніцтва жыве ў
аднапавярховых глінабітных (саманых), часта аднапакёвых да-
мах з плоскім дахам. У горных раёнах будуць камяніцы леванцін-
скага тыпу. Качэўнікі і напаукачэўнікі жывуць у палатках з па-
крыццём з казінай шэрсці. Адзенне слаба адрозніваецца ад трады-
цыйнага касцюма (даўгаполая вольная рубашка, хустка, якая тры-
маецца на галаве шарсцяным жгутом). Будзённае жаночае адзенне
з простай тканіны, з далікатнай малюнічай вышыўкай, вясельная —
з светлай тканіны, упрыгожанай каляровай вышыўкай. Найбольш па-
шыраныя колеры — цёмна-сіні, чорны і белы.

Ежа аселых палесцінскіх арабаў — каша з драблёнай пшаніцы
(бургуль), праснакі, кіслае малако і авечы сыр, масліны (аліў-
кі), летам таксама садавіна, у асобных выпадках — мяса. У ра-
цыёне качэўнікаў пераважаюць малочныя прадукты. Як правіла, сель-
скія ляхары жывуць вялікімі сем'ямі, малыя сем'і часцей трапля-
юцца ў гарадах.

Развіта мастацкая творчасць, музычная, танцавальная, народ-
ная архітэктура і прыкладное мастацтва. Мастацкія рамёствы —
прадзенне, ткацтва, вышыўка, ювелірныя вырабы, кераміка, вырабы
з металу, шкла, дрэва, перламутру.

У эміграцыі палесцінскія арабы захоўваюць традыцыйныя рысы
побыту і культуры, разам з тым пераймаюць многія элементы куль-
туры іншых арабскіх народаў. У некаторых арабскіх краінах палес-
цінскія арабы складаюць значную частку настаўнікаў, урачоў і тэх-
нічнай інтэлігенцыі.

СТАВУБОВСКІ БОЇ, адбыўся 10.6.1792 каля Стубоўцаў (цяпер Менская
вобл.) паміж польскай і рускай конніцай. Польскі генерал Юзаф
(Юзэф) Беляк, размясціўшы сваю конніцу на прырэчных пагорках,
спакойна чакаў рускіх. Неўзабаве 10 соцень рускіх драгунаў пача-
лі пераправу цераз Нёман. Калі руская конніца дасягнула левага
берага, Беляк, пакінуўшы на месцы конніцу Сулістроўскага, сам уз-
началіўшы татар атакаваў ворага. Неспадзяваная атака татарскай
конніцы разбіла поўнасю неспрыяцельскія сотні. Пасля кароткага
супраціўлення рускія кінуліся ўцякаць. Услед ім кінуліся харутвы
літоўскай конніцы. Тымчасам ніжэй па цячэнні Нёмана неспадзявана

пераправіўся нейкі полк рускай конніцы і незаўважаны раптоўна напаў на левы фланг літоўскай конніцы. Гэта выклікала паніку сярод татарскай конніцы. Не мела поспеху спроба прыйсці на дапамогу татарам павятовай конніцы, бо яе рады былі парушаны як адступаўшымі татарамі, так і наступаўшымі рускімі. Беляк, не разгубіўшыся, сабраўшы сотню людзей, адчайнай атакай кінуўся на рускіх. Неспадзявана рускія, хоць мелі значна больш людзей, пачалі адступаць. Калі ж за Белякам пайшлі і астатнія літоўскія эскадроны, непрыяцель пачаў уцякаць. Ашалоўленага ворага пагналі да Нёмана, дзе многія патанулі пры пераправе. Ад поўнага разгрому расійскую конніцу уратаваў падыход пяхоты, якая артылерыйскімі залпамі адагнала літоўскія часці. Беляк, разумеючы, што яго конніца не ў стане змагацца супроць новых моцных сіл ворага, распадзіўся аб адступленні на Мір.

ТАТАРНИК (*Oenothera*), а напэрдум, чартапалох, чортавы пазыр, род двух-, радзей шматгадовых травяністых раслін сямейства складанакветных. Вядома каля 50 відаў, пашыраных пераважна ў Міжземнамор'і. На Беларусі вядомы татарнік каменны. Трапляецца рэдка на поўдні рэспублікі. Расце каля дарог, на пустках. Цвіце ў чэрвені — верасні. Лекавая, алейная (у насенні да 17 % тлустага алею), дэкаратыўная расліна. Добры меданос і дубільнік.

Расліна вышынёй 40 — 150 см. Сцябло прамастойнае, галінастае павуцініста-лямцавае, з шырокімі калючымі крыламі. Лісце хвалістае, перысталопасцевае, з жоўтымі калючкамі на зубках. Кветні трубчастыя, лілова-пурпуровыя, долі вяночка амаль ніткападобныя. Комыкі шарападобныя, па 2 — 3 на канцах парасткаў; лісцікі абгорткі з калючкамі. Плод — падоўжная сямянка.

ТАТАРСКАЕ МЫЛА, ліхніс (*Lycnis*), зорка халцэдонская, панская фанабэрыя. Род шматгадовых травяністых раслін сямейства гваздзіковых. Вядома каля 10 відаў, пашыраных у паўночнай частцы умеранага пояса Еўразіі. На Беларусі як дэкаратыўная расліна інтродукавана зорка халцэдонская (ад мясцовасці Халкідыкі ў паўночна-ўсходняй Грэцыі). У часы турэцкага заваявання Грэцыі як дэкаратыўная

расліна трапіла у батанічныя сады і пад назвамі турэцкае, татарскае мыла распаўсюдзілася у іншых краінах. Татарскае мыла выкарыстоўваецца для пасадак групамі на газонах і у міксободэрах. Цвіце на 2-гі год у чэрвені — ліпені (нават жніўні), плада-носіць у жніўні — верасні (часам у канцы чэрвеня). З дапамогай гэтай расліны як мыльнага сродку мыюць рэчы з далікатнай воўны — кашміравыя шалікі і арэнбургскія хусткі.

Вышыня расліны 40 — 120 см. Сцябло прамое, апушанае. Лісце буйное яйцападобна-ланцэтнае, супраціўнае, апушанае. Кветкі буйныя 5-членныя, з ярка-чырвоным венчыкам, у шчыткападобных суквеццях. Мае разнавіднасці (з белымі і ружовымі кветкамі) і махрыстыя формы. Плод — і-гнездавая каробачка. Размнажаецца насеннем і дзяленнем куста. Зімаустойлівая, святлолюбівая расліна.

ТАТАРСКІ КЛЁН (*Acer tataricum*), ня кл ё н, ча р на - кл ё н, дрэва або буйны куст з роду клён сямейства кляновых. Пашыраны на паўднёвым усходзе Заходняй Еўропы, на Балканскім паўвостраве, на Украіне, Каўказе, паўначы Ірана, у Турцыі. На Беларусі астраўныя месцазнаходжэнні ў асноўным трапляюцца на поўдні, у культуры вядомы на усёй тэрыторыі. Расце адзінкавымі экзэмплярамі і невялікімі групамі ў падлеску і на узлесках мшаных і шыракалістых лясоў. Цвіце ў канцы мая — пачатку чэрвеня, пладано-сіць у верасні. Размнажаецца насеннем, парасткамі і каранёвымі атожылкамі. Тэхнічная расліна (драўніна выкарыстоўваецца ў сталлярнай і такарнай справе, з лісця атрымліваюць чорную фарбу — та-нін). Дэкаратыўны лісцем (увосень светла-жоўтых таноў), кветкамі і чырвонымі пладамі. Выкарыстоўваецца ў адзіночных і групавых пасадках, для стварэння узлескаў і жывых агароджаў, у пейзажоўным лесаразьдзяненні. Добры меданос.

Вышыня да 8 м. Кара гладкая, цёмна-шэрая, амаль чорная (адсюль назва чарнаклён). Маладня парасткі чырванавата-бурныя, апушаныя. Лісце суцэльнае, прадаугавата-яйцападобнае, заостранае, каля асновы выемчатае, па краі двойчыпілаватае, часта з 1 — 2 больш буйнымі зусцамі, па жылках валасістае. Кветкі белыя, духмяныя, у мыцельчатых суквеццях. Плод — двухкрылатка. Святлолюбівы, зіма-, засуха-, дыма- і газаустойлівы. Да урадлівасці глебы малапатрабавальны. Добра пераносіць падстрыганне.

ТАТАРСКИ ЯРУС, верхні ярус верхняга аддзела пермскай сістэмы. Назву прапанаваў рускі геолог С.М.Нікіцін у 1887 г. для стратаколерных кантынентальных адкладаў на усходзе Еўропы. Мяркуюць, што адклады татарскага яруса намяжаліся 235 — 230 млн. год таму. На Беларусі да татарскага яруса ўмоўна аднесена дудзіцкая світа, пашираная у Прыпяцкім прагіне і Брагінска-Лосускай седлавіне. Сярэднія магутнасць 5 — 10 м, максімальная да 300 м. Складзеная з глін з праслоямі алеўралітаў, пясчанікаў, пяскоў. У ніжняй частцы світы у асобных разрэзах трапляюцца гнёзды, крожкі, ўключэнні і праслойкі гіпсаў.

У адкладах татарскага яруса арганічныя рэшткі не выяўлены. Па аналогіі і іншымі тэрыторыямі на Зямлі у час намяжэння гэтых адкладаў у гэты перыяд вымерлі некаторыя групы бесхрыбетных (чатырхспрамянёвыя каралы, трылабіты, палеазойскія марскія вожкі, фузулініды, табуляты), многія прадстаўнікі каменнавузальнай флоры (сігілярны, каламіты і інш.), пачалі развівацца хвойныя, гімнэафіты і цыкадавыя.

ТАТАРСТАН, Рэспубліка Татарстан, дзяржава на ўсходзе Еўропы, на Усходне-Еўрапейскай раўніне. Плошча 67,8 тыс. кв. км. Працягнулася з захаду на ўсход на 460 км, з поўначы на поўдзень — на 290 км. Мяжуе з Чувашыяй, Марн-Эл, Кіраўскай вобл., Удмурціяй, Башкортастанам, Арэнбургскай, Самарскай і Ульянаўскай абласцямі. Насельніцтва 3705 тыс. чал. (на пач.1992 г.). На долю гарадскога насельніцтва прыпадае 73,8 %. У складзе Татарстана 43 адм. раёны, 19 гарадоў, у т.л. II рэспубліканскага падпарадкавання, 22 пасёлкі гарадскога тыпу, 829 сельсавет. Найбольшыя гарады (тыс. чал., на 1989 г.): Казань (сталіца) 1094,4, Набярэжныя Чаўны 500,3, Ніжнекамск 190,8, Альмецьеўск 129,0, Зеленадольск 94,1, Ленінгорск 62,1, Елабуга 53,5.

Прырода. Ландшафты Татарстана вызначаюцца галоўным чынам размяшчэннем на Усходне-Еўрапейскай раўніне. Асноўная частка тэрыторыі Татарстана (каля 90 %) знаходзіцца на вышыні да 200 м над узроўнем мора. Толькі на паўднёвым усходзе, дзе знаходзіцца Бутульмінскае і Шугураўскае плато, адзначаюцца вышыні больш за 200 м. У гэтым раёне знаходзіцца найвышэйшы пункт — 367 м над узроўнем мора. Асобныя значныя павышаныя месцы ёсць таксама на

водападзеле Вяткі і Камы і уздоўж Волгі — на Приволжскім узвышшы. Найбольш паніжаныя раёны рэспублікі — даліны Камы і Волгі. У даліне Волгі на выхадзе яе за межы рэспублікі знаходзіцца самы нізкі пункт з абсалютнай адзнакай 35 м над узроўнем мора. У сярэднім вышыня тэрыторыі Татарстана не перавышае 170 м над узроўнем мора.

У межах рэспублікі крышталічны фундамент размяшчаецца на вялікай глыбіні і ўсюды перакрыты магутнай тоўшчай асадачных парод агульнай таўшчынёй каля 2 тыс.м. Старажытныя тоўшчы залягаюць амаль гарызантальна і нідзе не выходзяць на паверхню. Самымі старажытнымі з асадачных парод з'яўляюцца дакембрыскія адклады, затым ідуць слаі дэвонскага, каменнавугальнага і пермскага перыядаў палеазойскай эры, у паўднёва-заходніх раёнах — слаі юрскага і меласага перыядаў мезазойскай эры. Вышэй размяшчаюцца рыхлыя адклады палеагенавага і неагенавага перыядаў кайназойскай эры. Сярод асадачных парод найбольш пашыраны пясчана-гліністыя утварэнні, вапнякі, даламіты, гіпсы і ангідрыды.

З такімі асаблівасцямі фарміравання будовы нетраў рэспублікі звязаны размяшчэння на яе тэрыторыі карысныя выкапні. Усе віды вядомых у ёй карысных выкапняў знаходзяцца ў слаях асадачнага паходжання (найбольш багата іх у слаях асадачных парод палеазойскай эры). Сярод прыродных багаццяў Татарстана перш за ўсё вылучаецца нафта. Яе асноўныя радовішчы прымеркаваны да адкладаў дэвонскай і каменнавугальнай сістэм. Да найбольшых і вядомых радовішчаў належыць Рамашкінскае, Нова-Ілхоўскае, Першамайскае і Бандзюжскае, размяшчэння на поўдні і паўднёвым усходзе рэспублікі.

Хоць першае прамысловое радовішча нафты было адкрыта яшчэ ў ліпені 1943 г., аднак рэгулярная здабыча выдзяецца з верасня 1946 года. За ўвесь перыяд асваення нафたвых радовішчаў здабыча складала каля 2,6 млрд. т. Рэспубліка па-ранейшаму мае вялікія запасы нафты, значная частка якіх у выглядзе сярэдніх і дробных радовішчаў не асвоеных у гэты час. Паводле ацэнак, верагодны тэрмін поўнага вычарпання нафたвых запасаў рэспублікі складае 30 — 40 гадоў.

У апошнія гады аб'ём здабычы нафты складае ў сярэднім каля 35 млн. т і штогод памяншаецца на 2 — 3 млн. т. Разам з нафтай здабываецца і прыродны газ. На асноўных радовішчах у сярэднім на 1 т нафты прыпадае каля 40 куб.м спаларожнага газу.

У Закамських раёнах ёсць добрыя магчымасці для здабычы прыродных бітумаў, разведаныя запасы якіх на тэрыторыі рэспублікі ацэньваюцца у 12,5 млрд. т. З іншых паліўна-энергетычных рэсурсаў Татарстан мае значныя запасы торфу, бурага вугалю і гаручых сланцаў. У рэспубліцы ёсць каля 800 тарфянікаў з агульнай плошчай больш за 35 тыс. га. На тэрыторыі усходніх раёнаў вытулены даволі вялікія паклады бурага вугалю, але значная глыбіня залягання ускладняе іх прамысловую здабычу. У паўднёва-заходняй частцы Татарстана ёсць запасы гаручых сланцаў, якія ў перспектыве могуць мець прамысловае значэнне.

У адкладах пермскай сістэмы залягаюць вялізныя тоўшчы вапнякоў, даламітаў, вялікія залежы гіпсу і іншых асадачных парод, якія з'яўляюцца добрымі будаўнічымі матэрыяламі. Ёсць даволі вялікія запасы пясчана-жвіровых сумесяў (246 млн. куб. м), цагельнай гліны (73,5 млн. куб. м), гіпсу (72 млн. т), вапнякоў і даламітаў (66 млн. т), будаўнічага каменю (35,3 млн. куб. м), бентанітавай гліны (24,3 млн. т), гліны для вытворчасці керамзіту (14,9 млн. куб. м), а таксама 45 млн. куб. м будаўнічага пяску. Акрамя гэтага, на тэрыторыі рэспублікі трапляюцца асобныя радовішчы фасфарытаў, мінеральных водаў, лекавых гразяў і некаторых відаў сыравіны для вытворчасці цэменту.

Клімат Татарстана умерана-кантынентальны, з цёплым, часта гарачым летам і умерана халоднай зімой. Сярэдняя тэмпература самага халоднага месяца (студзеня) — ад $-13,5$ на паўднёвым захадзе да $-14,5^{\circ}\text{C}$ на паўночным усходзе Татарстана. Сярэдняя тэмпература самага цёплага месяца (ліпеня) ад $+18,6$ на поўначы да $+20^{\circ}\text{C}$ на поўдні. Сярэдняя гадавая тэмпература вагаецца ад $+3,2$ да $+2,2^{\circ}$, паніжаючыся з паўднёвага захаду на паўночны усход.

Сярэднегадавая колькасць ападкаў 430 — 500 мм пры сярэднегадавой выпаральнасці 550 — 570 мм. Дзве траціны колькасці ападкаў прыпадаюць на лета і восень і адна траціна — на зіму і першую пававіну вясны. Да неспрыяльных фактараў клімату можна аднесці нераўнамернае размеркаванне снегу па тэрыторыі зімой, познія веснавыя і раннія асеннія замаразкі, засухі і сухавеі, якія губляць ураджай, нярэдка два-тры гады запар.

Воды Татарстана утвараюць рэкі, азёры і падземныя воды. Найбольшымі рэкамі з'яўляюцца Волга (па-татарску Ідэл), Кама і два прытокі Камы — Белая (па-башкірску Агізель) і Вятка. Агуль-

ни спік чатирах рэк за год складае 234 млрд. куб. м. Акрамя іх, на тэрыторыі Татарстана цякуюць яшчэ каля 500 малых рэк даўжынёй больш за 10 км і шматлікія ручаі.

Вялікія запасы водных рэсурсаў рэспублікі засяроджаны ў двух яе найбольшых вадасховішчах — Куйбышаўскім і Ніжнекамскім. Акрамя гэтага, у Татарстане налічваецца больш за 8 тыс. невялікіх азёр і сажалак (прудоў). У нетрах знаходзяцца вялікія запасы падземных вод — ад моцна мінералізаваных да слабаселанаватых і прэсных.

Глебы рэспублікі даволі урадлівыя і разнастайныя. Амаль траціна тэрыторыі занята чарназёмнымі глебамі. Яны пераважаюць у раёнах Перадволжа, на захадзе і усходзе Закам'я. Шэрыя і цёмна-шэрыя лясныя і слабападзолістыя глебы, якія займаюць амаль 38 % плошчы, пашыраны ў Перадкам'і, паўночных раёнах Перадволжа, на Паўночным-Усходзе і ў цэнтры Закам'я. У паўночных раёнах, а таксама на левабярэжжы Волгі і правабярэжжы Камы пераважаюць дзёрнова-падзолістыя глебы. На іх прыпадае каля 17 % тэрыторыі. У далінах рэк трапляюцца алювіяльныя (поплаўныя) глебы.

Большая частка тэрыторыі Татарстана уваходзіць у лясную зону, а паўднёвыя раёны ў лесастэпавай і стэпавай зоне. Большая частка тэрыторыі разарана. Пад лясамі толькі 16,4 % зямельных угоддзяў. У Перадкам'і лёсы яловыя, ніхтава-яловыя і мяшаныя. На берагах Волгі, Камы, Вяткі і некаторых іншых малых рэк хваёвыя (асновыя) лёсы. У Перадпаволжы і Закам'і асноўнымі з'яўляюцца шыракалістыя і бярозава-асінавыя лёсы. У цэлым у складзе лясоў пераважаюць лісцевыя пароды (амаль 83 %), у тым ліку дуб (27 %), ліпа (14 %), бяроза (11 %) і асіна (24 %). З хваёвых парод пераважае сасна (амаль 12 % плошчы лясоў). Апрача лясоў на неразараных схілах узвышшаў у паўднёвых і паўднёва-усходніх раёнах зберагліся ўчасткі стэпу, сухадольныя (мурожныя) лугі, а на мелкаводдзях вадасховішчаў і ў паўночных лясках трапляюцца балоты.

Жывёльны свет Татарстана утвараюць многія сотні відаў бесхрыбетных, 430 відаў хрыбетных. З іх найбольш тыповымі прадстаўнікамі з'яўляюцца млекакормячыя лісь, заяц, ваверка, лось, ёж, ласка, куніца, воук. Шматлікія віды птушак, ёсць яшчаркі, змеі, жабы.

Вялікая роля ў зберажэнні і вывучэнні расліннага і жывёльнага свету рэспублікі належыць Волжска-Камскаму запаведніку.

Іншыя раздзелы пра гісторыю, гаспадарку і культуру тл. у наступным нумарах "Байрама".

Шапшал Серая (20.5.1873, Бахчисарай — 18.2.1961, Вільня), вучоны-арыенталіст, гісторык, філолаг, дыпламат, тахан (выбарны глава караімаў). Маці Аюбіке рана памерла. Бацька Марк быў садоўнікам. З 8 гадоў Серая наведваў караіmsкую школу ў Бахчысарай, з 11 гадоў жыў у сям'і старэйшага брата ў Санкт-Пецярбургу. Спачатку вучуся ў Охцінскай рамесніцкай школе, з 1886 г. у гімназіі. Канікулы праводзіў на радзіме, цікавіўся традыцыямі, рэлігіяй і гісторыяй караіmsкага народа. З 1894 г. студэнт Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта. У 1899 г. на выдатна скончыў Усходні факультэт гэтага ўніверсітэта па спецыяльнасці арабская, персідская і турэцкая мова, літаратура і гісторыя. Быў рэкамендаваны для падрыхтоўкі да прафесарскай працы пры кафедры турэцка-татарскай славеснасці.

Па просьбе персідскага ўрада стаў выкладчыкам і выхавателем наследнага прынца — Мухамеда-Алі. Пасля таго, як яго вучань стаў шахам, Шапшал быў прызначаны саветнікам галавы дзяржавы. За вялікія заслугі перад шахам Шапшалу быў нададзены чын і пасада генерал-ад'ютанта. У 1908 г. Шапшал вярнуўся ў Расію. У 1915 г. быў выбраны караімамі духоўным і свецкім галавой — Таурчаксім таханам.

У цяжкія гады першай сусветнай і грамадзянскай войнаў С.Шапшал стварыў у Еўпаторыі караіmsкі гісторыка-этнаграфічны музей і нацыянальную бібліятэку "Карай-бібліятэка", заснаваў на асабістыя сродкі прытулак для састарэлых караімаў, выдаваў "Известия Караимского Духовного Правления".

У час грамадзянскай вайны ў Крыме С.Шапшал публічна асуджаў як чырвоны, так і белы тэрор. Цудам выратаваўшыся ад растрэлу, ён вымушаны быў пакінуць радзіму і тады перабраўся ў Турцыю. У Стамбуле шмат працаваў, зарабляючы на хлеб, але веў і навуковую працу, сустракаўся з віднымі вучонымі, дзяржаўнымі дзеячамі, прадстаўнічамі духавенства, чытаў лекцыі, апублікаваў кнігу "Крымскія караімы-цюркі" (1928 г., на турэцкай мове) і іншыя працы.

У 1928 г. польска-літоўскія караімы выбралі С.Шапшала таханам. Ён пераехаў у Вільню, дзе заняў ва ўніверсітэце пасаду прафесара кафедры турэцкай мовы. У розны час чытаў лекцыі ва ўніверсітэтах Кракава, Варшавы, Львова. У Вільні стварыў таварыства аматараў караіmsкай гісторыі, літаратуры і мовы, стварыў і перадаў дзяржаве Караіmsкі этнаграфічны музей.

У час другої суспільної війни С.Шапшал мавна абораняу і ратавау тых, кого праследавалі фашысты, хавау музейныя каштоунасці, зборог ад рабаўнікоу найкаштоунейшую літаратуру.

С.Шапшал пастаянна падтрымлівау сувязь з родным краем, шматразова прыязджау у Крым, сустракаўся з супляменнікамі, пакланяўся караімскім святэням.

С.Шапшал аутар больш за сотню навуковых прац. Сярод іх: "Караімы", "Ярлык і худжэты крымскіх ханау", "Адам Міцкевіч у гасцях у караімау", "Да пытання аб тарханных ярлыках", "Чаму страцілі татары родную мову у Польшчы" ("Рочнік татарскі", Вільня, 1935, т.2). С.Шапшал — асноўны аутар акадэмічнага "Караімска-руска-польскага слоўніка". Ён напісау таксама працы "Старажытнае насельніцтва Крыма", "Да пытання пра этнагенез караімау", "Хазары і іх мова", "Пра мову гуннау" і інш. Яго творы друкаваліся на рускай, турэцкай, польскай і іншых мовах.

ЦІКАВЫЕ КНІГІ ДЛЯ НАШЫХ ТАТАР

ИСТОРИЯ О ПРОРОКАХ. Книга первая.

ИСТОРИИ ЖИЗНОВОПИСАНИЯ ПОСЛАНИКА АЛЛАХА. Книга вторая.

Складальнік кніг мусульманін Абдэль Хамід Джуда АЛ-САХАР.

Кнігі надрукаваны ў Маскве ў 1992 г. Выданне адбылося пры удзеле Асамблеі Ісламскай Моладзі.

ЗОЛОТАЯ ОРДА И ТАТАРЫ. ЧТО В ДУШЕ У НАРОДА. Аутар Равіль

Фахрутдінаў. Кніга прысвечана 750-годдзю Залатоў Арды.

Надрукавана ў 1993 г. у Набірэжніх Чаўнах.

КРЫМСКОТАТАРСКИЕ ИДЕНТА. Аутар Энвер Азенбашлы. Надрукавана

у горадзе Акьмесджит (Сімферопаль) ў 1992 г. Каля 1000 імён !

БУКЕТ НАШТКОВ ТАТАРСТАНА. Складлі Руслан Булюко і Фаціма

Мазітава. Надрукавана ў Казані ў 1993 г. Наталііце сматру !

ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК. Самавучэль. Аутар Флёра Сафіулліна. Кніга

надрукавана ў Казані ў 1992 г. Толькі 48 урокаў і кніга сама

Вас навучыць ! Спытайцеся прыдаць гэту кнігу !

Шлю Вам гэтыя словы поўны удзячнасці за перажыванні, якія былі
маім удзелам падчас сустрэчы з нашымі адзінаверцамі, з Вамі, з усім,
што хвалівала і пакінула трывалы след у памяці.

Згуртаванне пад Вашым кіраўніцтвам ідзе па добрую шляху, узба-
гачае жыццё татараў новымі, каштоўнымі вартасцямі.

Хачу падкрэсліць, што калі у чымсьці спатрэбіся — карыстайцеся
маёй асабай. Я, праўда, коратка знаходзіўся на Беларусі, аднак змог
спазнаць грамадскі клімат жыцця Рэспублікі, дзякуючы таму, што
гданьскія беларусы паслалі мяне сваім дэлегатам на першы з'езд бе-
ларусаў свету. Меу цікавыя размовы з удзельнікамі з'езда, вывучаю
шматлікія публікацыі, звязаныя з гэтым з'ездам, якія забраў з са-
бою у Польшчу.

Вельмі прыемна мне было бачыць, як рыхтаваліся нашыя дзеці да вы-
езду у мухайам, як Вы з Вашымі калегамі — членамі "Аль-Кітаба"
шчыравалі, каб татарскія дзеці маглі па-мусульманску вучыцца і ад-
пачыць.

Горача жадаю Вам асабіста і цэламу згуртаванню самых плённых
носпехаў ва ўсім, што робіце ! Няхай наш Аллаг вас усіх сцеражэ !

З аднанасцю Муса Канапацкі

Сопат, 1 жніўня 1993 г.

ДА ЛЮБых МНЕ АДЗІНАКРОВАХ БРАТОЎ І АДЗІНАВЕРЦАЎ

Мае пануюныя, дарагія маладзенькія і маладыя супляменнікі
і супляменніцы !

Звяртаюся да вас усіх гэтым лістом-пасланнем з нагоды адкрыцця дру-
гога мухайама мусульман Беларусі у казачна прыгожай мясцовасці,
якую з такой любасцю апяваў Янка Купала.

Перш за ўсё горача жадаю плённай вучобы, прасякнутага мусульман-
скім духам і татарскай салідарнасцю, добрага адпачынку. Мы, людзі
старэйшых пакаленняў, трымаем на вас з вялікай надзеяй. Мы упэўне-
ны, што ваша жыццё, вучоба, няспынае дасканаленне дадуць добры
плён.

З некаторымі з вас крыху размаўляў асабіста. Для мяне гэта былі
надзвычай дарагія хвіліны. Хацелася пабыць з вамі даўжэй, але мяне
чакаюць неадкладныя справы ў Польшчы, дзе я живу.

Мае дарагія ! Маю да вас вялікую просьбу: у вольны час вывучай-

це нашу мусульманскую татарскую спадчыну, слухайце, запамінайце і натуйце расказы вашых бацькоў, бабур і дзядуль, старэйшых людзей аб іх жыцці. Крыху пазней дашлю вам апытальнік-анкету, як справу гэту рэалізаваць.

Няхай Аллаг спрыяе вам ва ўсіх вашых сямейных, школьных справах, няхай вам здаровіцца !

Іншалла, яшчэ пабачымся, можа летам 1994 года. Тады даужэй пабудзем з вамі.

Кланяюся вашым настаўнікам, кланяюся арганізатарам мухайама. Вас усіх прыціскаю да сэрца і малюся, каб заўсёды вам шанцаваў !

Няхай Аллаг будзе з вамі !

Менск, 20 ліпеня 1993 г. Муса Канапацкі

Рэдакцыя "Баірама" падае некаторыя звесткі пра аўтара вышэй на - друкаваных лістоў. Муса (у польскай навуковай літаратуры вядомы як Мацей) Канапацкі нарадзіўся ў Вільні ў сям'і татарына, беларускага патрыёта, палкоўніка рускай арміі, аднаго з арганізатараў беларускага воіска Гасана Канапацкага. Муса Канапацкі працаваў у Беларусі, у рэдакцыі газеты "Ніва". Ён аўтар шматлікіх навуковых прац па гісторыі татар, па генеалагічных даследаваннях славутых людзей -- ураджэнцаў Польшчы, Беларусі, Літвы, Украіны, якія паходзяць ад татарскіх каранёў. Муса Канапацкі з'яўляецца актыўным стваральнікам энцыклапедычнага даведніка "Татары Беларусі, Літвы і Польшчы", прыятвае да гэтай працы польскіх татар і палкаў, якія займаюцца татарскай праблематykай.

У наступным нумары "Баірама" мыркуем надрукаваць артыкул пра бацьку Мусы Канапацкага -- Гасана Канапацкага, ураджэнца Менска.

ПЕРШАЯ МУСУЛЬМАНСКАЯ АНІМІЦІЯ НА ВІЦЕБШЧЫНЕ

У праўленні Беларускага згуртавання татароў-мусульман "Аль-Кітаб" ведалі, што ў Глыбокім ёсць татары, некаторыя з іх шчырыя мусульмане-вернікі, якія хочуць, каб адраділася наша святая вера і на Віцебшчыне. Дапамагчы глыбокім татарам у афармленні дакументаў для рэгістрацыі мусульманскай абшчыны былі накіраваны прадстаўнікі праўлення "Аль-Кітаб" Ахмад і Ісмаіл.

Для сустрэчы з татарамі быў выбраны дзень, калі мусульмане збіраюцца на мізары ў Амброзавічах. Прыехалі татары з Глыбоката, Докшыц, Пастаў, Маладзечна, Менска, з Літвы -- з Немежа і Свянцян.

Дабіраліся рэйсавымі аўтобусамі, на сваіх машынах. Дзень выдаўся пагожы. Пасля упарадкавання магіл і дачы "саліма" памерлым, чытанні сурн Я-Сін з Кур"ана за усіх, пахаваных на мізари, усе прысутныя сабраліся на паляну для гутаркі аб сучасным становішчы татараў і будучым татар на Беларусі. Згадалі тут татары аб татарскай канферэнцыі, якая адбылася ў сакавіку ў Менску, аб утварэнні Беларускага згуртавання татараў-мусульман "Аль-Кітаб", пагаварылі аб будаўніцтве мячэці, аб квартальніку "Ба'рам". Татары выказалі падзяку аўтарам кнігі "Беларускія татары" С.Думіну і І.Канапацкаму, якія цікава расказалі нам хто мы і адкуль. Ісмаіл расказаў прысутным пра мусульманскую вучобу моладзі ў Менску і Іўі, пра праведзенні і плануемы мусульманскі лагер вучобы і адпачынку, аб арганізацыі ашчы (джаміятаў) у цэлым па Беларусі і іншае.

Затым выказаў свае меркаванні па адраджэнні Ісламу і неабходнасці гэтага член праўлення "Аль-Кітаба" Ахмед. Людзі слухалі з вялікай цікавасцю, многае для іх было новым. Было выказана жаданне прымаць актыўны ўдзел ва усіх мерапрыемствах, што праводзіць Беларускае згуртаванне татараў-мусульман "Аль-Кітаб". Горача падтрымалі намер арганізацыі лагераў для моладзі, іх навучання арабскай мове, утварэння мусульманскай ашчыны ў Глыбокім і як найхутчэйшага яе афармлення.

Пасля абмеркавання кандыдатур у Раду ашчыны былі выбраны: Канапацкі Самуіл — старшыня Рады, Якаў Асановіч — намеснік старшыні, Аміна Асановіч — скарбнік і сябрамі Рады выбраны Давыд Канапацкі, Хасень Адамовіч, Таццяна Канапацкая, Зуліда Смольская, Сулейман Гамбіцкі, Мустафа Якубоўскі, Шаміль Якубоўскі і Браніслаў Якубоўскі.

На наступны дзень, у нядзелю, усе неабходныя дакументы былі надрукаваны, сабраны подпісы заснавальнікаў ашчыны, а у панядзелак 12 ліпеня разгледжаны ў намесніка старшыні Глыбоцкага райвыканкама спадаром Т.Д.Саулічам.

КУРБАН-БА'РАМ У КЛЕЦКУ

Згодна з раней дасягнутай дамовы для татар Клецка быў куплены для ахвяры гадавалы бычок. Грошы за бычка заплацілі нашы браты-мусульмане з арабскіх краін. На гэту радкую у нашыя дні падзею з Менска прыехалі ў Клецк студэнты ісламскіх краін: Ахмад з Марока,

Ібрагім з Іарданіі і сябра праўлення Беларускага згуртавання татараў-мусульман "Аль-Кітаб" Ісмаіл Александровіч — зямляк кляцкіх татар.

На свята Курбан-Байрам да сваіх родных у Клецк прыехалі татары з Менска, Дяхавічаў, Ломеля, Бабруйска, Узды, Баранавічаў і іншых месц. У першы дзень Курбан-Байрама, 1 чэрвеня, у Клецку ішоў дождж і ў сувязі з гэтым прыйшлося месца малебна перанесці з палянкі на мізары ў хату імама Якуба Ждановіча. Хто хацеў і мог кімаліцца — ажыццявілі сваё жаданне і абавязак. А затым на аўтобусе і на сваіх аўтамабілях паехалі на мізар, дзе і была прынесена ахвяра на усіх правілах Ісламу.

На мізары народу сабралася вельмі многа, дождж спыніўся і нашы браты-мусульмане правялі вельмі цікавую, карысную для нас гутарку-наконт веры, канонаў Ісламу прынятых звычаях у іх краінах. За час, калі апрацоўвалі мяса курбана, рыхтавалі яго для падзелу паміж мусульманамі, многія прыводзілі ў парадак магільны сваіх родных і блізкіх, тэрыторыю мізара, давалі "салям" памерлым. Затым прысутным і для хворых і нямоглых выдалі кавалкі мяса ахвярнага курбана. А так як апошняга курбана ў Клецку рэзалі да вайны, то гэтая падзея будзе доўга помніцца нашым мусульманам. Ад усіх была выказана шчырая падзяка братам-мусульманам з арабскіх краін за добры ўчынак. Спадзяемся, што і арабскім студэнтам было таксама цікава пазнаёміцца з "глыбінкай", якая знаходзіцца далёка ад іх радзімых месц, але дзе захаваліся астраўкі народу, які вызнае Іслам і родны, і блізкі іх сэрцам. Можа так агульнымі намаганнямі і адродзіцца наша вера, наша культура, нашы звычаі ?

Х А Д З І С

Міласэрнасць — калі вы ветліва дорыце усмешку брату свайму; міласэрнасць — калі вы заахвочваеце чалавека рабіць добрыя ўчынкі і стрымліваеце яго ад прыкрых спраў; міласэрнасць — калі вы паказалі шлях людзям, якія блукаюць, і калі вы дапамагаеце невідучаму.

ГАДЖЫНЯ ЗУХРА КРЫНІЦКАЯ

У квартальніку "Байрам" № 2 за 1992 г. у двух радках сказана: "Каля Ліды, у татарскай вёсцы Сандыкоўшчына, дзяцей вучыла гаджыня Соф"я Крыніцкая".

Сапраўды, гэта так і было. Але мне, яе вучню, хочыцца больш сказаць пра гэту адукаваную, абаяльную жанчыну. Нарадзілася яна 4 сакавіка 1908 г. у фальварку Кругло Сакольскага павета на Беластоўчыне. Бацька яе Якуб Халецкі, маці — Эмілія з дому Багушэвічаў. Сям"я на тых часах лічылася не вельмі вялікая: бацькі, тры дзячынкі і сыноч. Мелі сваю зямлю, гаспадарку. Пачалася першая сусветная вайна. Прыйшлося бацькам пасадзіць на воз дзяцей, пакласці неабходныя рэчы і адправіцца у бежанства. Большасць літоўскіх татар накіроувалі у Паволжа і Крым да супляменнікаў. Халецкія знайшлі прытулак у Татарстане. Сямігадовай дзячынкай Зухра (у нашых мясцінах азаннае імя Зухра навакольнымі хрысціянамі перадаецца як Соф"я — заўвага рэд.) пайшла ў школу, вучылася на татарскай мове, засваілася з мясцовымі дзячынкамі-татарачкамі.

Настаў 1917 год — рэвалюцыя. У Татарстане ўстанавілася савецкая ўлада. Вучоба ў школе працягвалася. Жыццё было цяжкое, а тут яшчэ захварэў бацька. Выручала сям"ю старэйшая сястра Стафанія, якая ўладкавалася на працу ў хлебную краму.

У 1920 годзе сям"я з хворым бацькам аярнулася на радзіму ў фальварак Кругло. Сядзіба была разбурана і разрабавана, прыйшлося адбудоўваць. У 1921 годзе памірае бацька і увесь цяжар утрымання сям"і прыйшоўся на маці.

У 1932 годзе Зухра узяла шлюб з Аляксандрам Крыніцкім і пераехала да яго ў ваколіцу Сандыкоўшчына, якая была менавіта татарскай і знаходзілася за 35 км ад Ліды. У Сандыкоўшчыне было тады 12 хат, 30 дзяцей. Вучыліся дзеці ў мястэчку Васілішкі. Жылі татары заможна. І як гэта было ў татарскім звычаі, дзеці вивучалі не толькі прадметы па-польску, але і мусульманскую рэлігію. Урокі мусульманскай веры для дзяцей-татар дазвалялася весці ў будынку школы ў Васілішках. Настаўніцай па татарскай рэлігіі была хаджыня Соф"я Якубаўна Крыніцкая. З Вільні, з муфтыята прысылалі ў школу мусульманскія падручнікі, часопісы, у тым ліку і "Татарскае жыццё". У школе былі Кур"аны, Хамаілы, суфры, татарскія календары.

Настаў 1939 год. У Заходняй Беларусі, у тым ліку і у Сандыкоўшчыне адбыліся вялікія змены. У школе дзеці сталі вучыцца па-беларуску і гэта было добра. Але рэлігію вывучаць у школе забаранілі, як хрысціянскую, так і мусульманскую. Але наша Соф"я Якубаўна знайшла выйсце — перанесла вучобу дзяцей у свой дом. За вялікім сталом сядзелі дзеці, дысцыпліна была выдатная. Калі у 1941 годзе пршлі немцы, вучоба татарскіх дзяцей працягвалася.

Галоўным предметам у пачатковай мусульманскай вучобе — гэта навука чытання Свяшчэннага Кур"ана (не толькі словы, але і рытміка, мелодыя). Мы, былія вучні Соф"і Якубаўны, ад яе вывучылі мусульманскі алфавіт, на памяць вывучылі некаторыя суры з Кур"ана, малітвы з Хамаіла. У час нашых святаў — Байрамаў маліліся на мізары, а калі у каго-небудзь здаралася гора — паміраў чалавек, то маліліся за яго душу.

Наша гаджыня вучыла нас мусульманскім прынцыпам — быць працавітымі, пі тымі, дружнымі, уважлівымі, цяплівымі, не хаваць сваю веру ад другіх, а ганарыцца тым, што мы мусульмане.

Усімі добрымі якасцямі, якімі мы былі надараны у дзяцінстве, мы абавязаны перш за ўсё нашай гаджыні, бо сваім праніклівым розумам, чуласцю, сваёй любоўю да нас усіх яна ўмацавала веру у нашу нацыю, а тасама вучыла нас з паватай адносіцца да людзей іншай веры: каталіцкай, праваслаўнай, габрэйскай.

У 1948 годзе гаджыня Крыніцкая пераехала у Гродна. Але і тут, у яе невялікай кватэры, будучы ўжо дарослымі, з сем"ямі, збіраліся мы у госці да нашай любімай настаўніцы, адчуваючы яе цяпло, слухаючы яе разумныя парады.

У Беластоку імамам з"яўляецца яе родны брат Мустафа (Аляксандр) Халецкі, а малодшая сястра Мяр"эма (Маня) была таксама гаджыняй у Дамброве каля Беластока. У Гродне жыве яе адзіны сын Мустафа (Аляксандр), нявестка Эльджуня (з дому Мурзічаў з Ляхавічаў), унукі Бекір і Хасень (Канстанцін).

У 1983 годзе не стала нашай любімай Соф"і Якубаўны. Але памяць пра яе навечна захаваецца у нашых сэрцах. Пахавана Зухра, дачка Эміліі і Якуба, на мізары у татарскай вёсцы Сандыкоўшчына.

Цяхай ёй будзе рай светлы.

ВЕСТКІ СУМНЫЯ

2 красавіка 1993 г. на 61-м годзе жыцця, пасля цяжкай хваробы у Гародні памерла Айша Крыніцкая, дачка Зінаіды і Аляксандра (ён быў членам Найвышэйшай Мусульманскай Калегіі у Польшчы). Нарадзілася Айша у Вільні, жыла у ваколіцы Сандыкоўшчына каля Ліды, у Гародні. Пахавана на мізары у Сандыкоўшчыне. Засталіся муж Аляксандр, дачка Вольга (доктар), унук Саша.

29 чэрвеня 1993 г. на 81-м годзе жыцця раптоўна у Менску памерла Таццяна Насцяровіч, дачка Елізаветы (была слаўным доктарам у Менску) і Мустафы Якубоўскага (быў афіцэрам у рускім войску). У час Вялікай Айчыннай вайны Таццяна была падпольшчыцай. Прымала актыўны ўдзел у "Аль-Кітаб". У пахаванні ўдзельнічалі мусульмане з Менска, краін Азіі і Афрыкі, хрысціяне — сваякі, прычэплькі памерлай. Пахавана на мізары у Смілавічах. Засталіся дочки Валя і Лена, чацвёрэа унучат.

31 ліпеня 1993 г. на 80-м годзе жыцця у Менску памерла Фаціма Касімава. Нарадзілася у Татарстане у 1913 г. Бацька Ібрагім Касімаў. Пахавана на мізары у Смілавічах. Жыла ў мусульманскай сям'і Мадзіны Лумтавай у Менску.

8 верасня 1993 г. на 62-м годзе жыцця памерла Фаціма Бойка, дачка Эміліі і Канстанціна. Нарадзілася у Менску, у час Вялікай Айчыннай вайны кароткі час жыла ў радні ў Смілавічах, затым у Менску. Была сведкай жудасных падзей у час нямецка-фашысцкай акупацыі горада. Вучылася і грацавала ў нападугалодныя пасляваенныя гады. Шмат гадоў даглядала цяжка хворую маці, якая перажыла смерць дачкі Фацімы. Памерлая пахавана на мізары ў Смілавічах, побач з магілай бацькі і роднага брата — Гаруна.

У пахаванні Фацімы прынялі ўдзел члены згуртавання "Аль-Кітаб", актыўным членам якога была яна пры жыцці, мусульмане з краін Азіі і Афрыкі, родныя, сваякі, супрацоўнікі-калегі дачкі Дзіны з Беларускай гімназіі — С.Адзінцоў, А.Буй, Ю.Даўлетшын. Вялікі дзякуй адміністрацыі Політэхнічнага інстытута, дзе працавала Фаціма Бойка: на аўтобусе з добрым шафёрам Г.Газубенкам родныя і блізкія праводзілі ў апошні шлях памерлую.

БЕЛАРУСКА-КРЫМСКАТАТАРСКІ СЛЮЎНІК

1100 слоу і ске зау ад дзядзькі Ісмаіла Меметава

Беларускае слова

робіцца
рабіць
работа
работнік
работчы (наз.)
рад, радн
рад, шэраг
радасць
раён
раённы
раз (прыслоуе)
раз (наз.), адзін раз
разам
развіццё
размова
разумець
райкам
рака
рана
раней
раніца
раптам
расказаць
расказваць
расці
рашэнне
рот (у жывёлы)
родны
розны

Крымскататарскае слова

япыла
япмакъ
иш
ишчи, эмекдар
ишчи
къуванам
сра
къуваныч, къуванмакъ
район
районлы, райондан
эгер
бир, бир кере
берабер
инкишаф
лаф, лахырды
анъламакъ, сільмекъ
райком, район комитети
озен
эрте
башта, о заман
саба, сабах
шуарада
айтмакъ
айтмак, икаеэзмекъ
осмек
харар
бойныз
догмыш, тоган
чепит тюрлю

розум
 роля
 рсст, високі рост
 рот
 роуни
 рубель, адзін рубель
 рука
 рускі
 рух
 ручка (для пісьма)
 рыба
 рэвалюцыя
 рэспубліка
 рэч, гэтая рэч
 рачка
 са, з (з горада)
 сабака
 сабрацца
 сабраць
 сава
 савет
 савецкі
 сад
 сакратар
 сала
 салдат
 салом
 сам
 самы высокі
 сапраўды
 сапраўдны
 сарока
 саўгас
 сацыялістычны
 саюз
 свет
 свіння
 свой

актыл
 роль, дубень
 бой, узун бойлы
 авуз
 мусаві
 рубль, кумуш, сир кумуш
 эль, кьол
 рус, русча
 аркет
 кьалем
 балыкь
 інкьляб
 рэспубліка
 шей, бу шейлер
 озен, озенчик
 пчінден (андан), шеерден
 копек
 топлашмакь
 топламакь
 пугу
 совет
 совет, советли
 бахча
 язиджы, секретарь
 ягь
 аскер
 тосан
 озун
 энъ юксек
 керчек, догъры
 керчек
 савускьан
 совхоз
 социалістич
 сирлик
 дунья
 домуз
 меним

свѣта
свѣтъ
сельскі
селянін
сем
семдзесят
сена
сеці
сеяць
селета
сення
сівы, сівая галава
сіла
сіні
сістэма
сказаць
скакаць
слава, слаўны
след, сачыць
слова
служба, вайсковая служба
служыць
слухаць
сляза
смерць
смяяцца
снег
сон
сонейка
соча
сорак
спаборніцтва
спадабца
спакойна, мірна
спаць
спачатку
спецыяліст
спіна

байрам
мукъаддес, мирабек
койли
койли
еди
етмиш
пчен
отурмакъ
сачмакъ
бу йыл
бу гунь
чал, чал баш
къувет
кок
систематик
айтмакъ, сойлемек
секирмек, атламакъ
шан, шанлы
нз, изламакъ
соз, сюз
хызмет, ардій хызмет
хызмет этмек
диълемек
коз-яш
олжм
кульмек
къар
юкъу
кунешчик
кунеш
къыркъ
ярышув, курешмек
бегенильмек
яваш, маабет
юкъламакъ
башында, башта
санаатчы
аркъа

справа
спѣніща
спытаць
спяваць
сродак
СССР
станавіцца
становішча
станцыя
старацца
старшыня
стары
старэ́шны
стаць
стаяць
стварэнне
створаны
сто
стол
столькі
сувязь
суд
супрацоўніцтва
супраць
сусветны
сусед
сустрэць
сустрэча
сухі
сучасны
сход
сцяна
сын
сыноч
сэрца
сюды

онъ да, анъ тарафта
токътамакъ
сорамакъ
йырламакъ
васта
СССР
ол макъ
вазмет
станцыя
трышмакъ
реис
къарт
акъ сакъад
турмакъ
аякъ устынде тирмакъ
догъурмакъ, къурмакъ
япылгъан, къурулгъан
юз
курси, стол
о къадар
багълама
магкеме
бирлик, достлыкъ
къаршы
бутунъ дунья
къомшы
къарышламакъ
корюшув
къуры
шимдики вакъытта
топлашув
дувар, дивар
огълум, огълы
огълум
юрекъ
мнда

сягор	дост
сабе, сябе	озюме
сядзець	отур макъ
сяло	кой
сям"я	хоранда
сярод	ичинде, ортасында
сярэдні	орта
сястра (малодшая)	кыз кярдашым
сястра (старэйшая)	татам

Прыгажэ"шае — даражэйшае, а што таннае, тое заганнае.
Палы олса кьавидир, уджуз олса чурюктор.

Хто у бядзе не быу, той праудзівых прыцеляу не ведае.
Достлар белягъа огърагъанда блинир.

Каб чалавек ведау, дзе спатнецца, дык абышоу сы тое месца.
Йыкыладжагъым блыген олсам, йымшакъ ястыкъ тошер эдим.

Хто зашмат жадае, той нічога не мае.
Эки кьоянны артындан, чансанъ — ич брини тутамазсынъ.

Калі кажуць "не", то хочыцца удвайне.
Сакъландгъан емиш незатли ола.

Смачная кашка, ды зарабіць цяжка.
Истейм ама пек санчи.

Рука прыгожая, але парасткі з шыпамі.
Гули пек дульбер ама сани пек ткепекли.

Які род, такі і плод
Урлугъы насыл олса, несилиде шай олур.
Бабасы насыл олса, огъльда шайдыр.

Хто п'е, тс'ї доуга не живе.
Шарап севген — озюни омурины кыскъартыр.

В Е Р Ш И

ж ж ж

Святла нясмелыя дотыкі
Да твару соннай зямлі
У змову снегу і ветру
Па досвітку перайшлі.

Справы свае адрynu, ...
Туту асабістую ўспомню ...
Слёзы бяросты імклівыя
Пасвецяць у бязмежнасць промнем.

І ўсцяж цяпло разліеца,
Бы ў сне каляровым, бясконцым,
Дзе ўсё, бы палын забываюць,
А ўспамінаюць, бы сонца.

ж ж ж

Нядоўта хварэць мне душою,
Пайду на спатканне з морам
І сэрца свае заспакою
Святлом недасяжных зорак.

І ў іх мігатлівых адбітках
У таямнічай вадзе
Душа мая будзе адкрыта,
Бадай, як ніколі й нідзе.

І тыя, што следам узнікнуць,
Ад нечаканасці ўскрыкнуць...
Там буду я — поўны і цэлы,
Праўда, без тулава-цела.

Калі згарэлых дзён я попел варушу
Прутом жалезным роздуму-адчаю
А побач любы гёс, што за мяжу
Свядомасці мяне не адпускае,

Я кожнай іскры рад, што мне нясе цяпло,
Бы адкрыццю ці бы цудоўнай з"яве,
І дух свабодны мой не абцяжарыць зло
І больш ніякай не аддам сябе прайве.

Ластаўцы

Паўна, неба цябе не разлюбіць,
Бо ты уся — бы зіхоткі дзень,
Да вады твай гарэзлівы дзюблік
Датыкае уласны твой цень.

Мы б пазналі адзін аднога,
Ды табе ж да вышні уздымацца,
Мне ж сачыць за тваімі крыламі
І чамусьці зямлі трымацца.

Дэлегат ад беларускіх татар на 2-гі курултай крымскататарскага народа І.Каналацкі пазнаёміўся ў Сімферопалі з цікавымі людзьмі. Вельмі спадабаўся яму крымскататарскі паэт Уладзімір Чабан-заде. Нарадзіўся Уладзімір у Тбілісі ў 1947 г. Яго вершы друкаваліся ў маскоўскіх часопісах, вядомы пераклады на румынскай і удмурцкай мовах. Шмат чаго давялося пабачыць гэтаму чалавеку на сваім вяку. Душа паэта прагне нечага большага, чым матэрыяльныя даброты. "Хацеў бы быць у крэіне, дзе не вядзецца ва"на" — сказаў ён на развітанне Ібрагіму і надпісаў яму нізку сваіх апошніх вершаў.

Рэдакцыя "Байрама" пазнаёміла з гэтымі вершамі нашага даўняга сябра — Яўгена Гучка. Некаторыя вершы яму спадабаліся і ён пераклаў іх на беларускую мову. Мы ад імя чытачоў "Байрама" удзячны Яўгену Сяргеевічу за шчодры дар. Уладзіміру Чабан-заде і Яўгену Гучку жадаем творчых поспехаў.

БУДЬМА ВУЧЫЦЬ НА ПАМЯЦЬ !

У гэтым нумары "Баграма" друкуем верш па-арабску і па-татарску, а на беларускай мове гэты верш з дзіцінства педае кожны беларускі татарын. Паспабуйма вывучыць на памяць гэты цудоўны верш ! Татарын ці татарка атрымае залік, нават калі верш вывучыць сын, дачка, зяць, нявестка, або толькі унук ці унучка.

من هم السائرون ؟

تَرَى مَنْ هَؤُلَاءِ الْمَذِلُّونَ السَّائِرُونَ
حُشوداً فِي الْمَدَى يَتَذَفَّقُونَ؟

— جموعُ البيلاروسيين —

قد انتعلوا من الإليافِ خُفّاً ليس يُجْدِيهِمْ
بِمَانَعَاتِ كَوَاهِلِهِمْ؟ وما حملوا بأيديهم؟

— عذاب البائسين —

إلى أين يحْمِلُ عذابهم يَمْضُونَ؟

على مَنْ بُوْسَهُمْ هم يَعْرضُونَ؟

— على كُلِّ بقاع العالمين —

ملايين من الناس التعساء المساكين

فَمَنْ عَلَّمَهُمْ أَنْ يُعْلِنُوا السُّخْطَ الدِّفِينَ مع الأييين؟

— مُعَلِّمُهُمْ هو الفقرُ وبؤس الضائعين —

حشود الصَّحِّ والبُكْمِ أولئك يَبْأَثِرِي ما يَبْتَغُونَ؟

وقد عاشوا مرامى لاختصار الغير أَمَادَ القرون

— بِأَنْ يَدْعُوا أناساً! —

КЕМ КИЛӘ АНДА?

Кем килә анда, кем килә анда,
Ташкындай тулып кырга, урманга?
— Белоруслар.

Сөялле куллар, ябык жылкәләр,
Йөк итеп артын нәрсә илтәләр?
— Хаксызлыкны.

Кая илтәләр хаксызлыкларны,
Кемгә күрсәтмәк булалар аны?
— Бар дөньяга.

Кем ул миллионнан йөрәкне яккан,
Хакны якларга илне уяткан?
— Милхәт, кайгы.

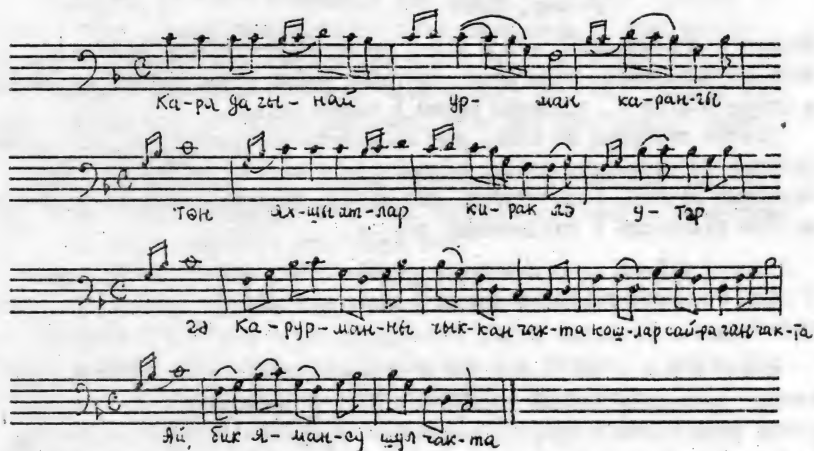
Ә хәзер нәрсә кирәк аларга —
Суык да чукрак бичараларга?
— Кеше булу.

АРАБСКАЯ МОВА. *Пераклай Абдурахман аль-Хамиси*

ТАТАРСКАЯ МОВА. *Пераклай Нуры Арсланай*

ИСКЕ КАРА УРМАН — ГЛУХІ ЦЁМНІ ЛЕС

Татар халык жыры — татарская народная песня

Кары да гыный урман, караңгы төн,
Яхшы атлар кирәк лә утарга
Карурманны ыккан ыкта,
Кошлар сайраган ыкта —
Ай... бик ямансу шул ыкта.

Заманалар абыр, еллар ахыс,
Әүе-шә кирәк гомер итәргә
Карурманны ыккан ыкта
Кичә алдың пар каен,
Ай, аерылмыш, дукаем.

Неприятный пол, глухой темный лес. Треба мечь надзейнага
каин, каб рашыца ежаць цераз лясныч нетры. Як моташна на души,
калі вухае путач.

Цыжкая настала пара у жыцці. Патрэбен верны блізкі чалавек,
каб перажыць гэту пару. І давай жа ніколі не будзем пасообку.

Напамінаць мне аб гэтым будзе галішка бярозкі, якую я адламаў
у тым лесе ...

З ТАТАРСЬКОЇ КУХНІ

Як споживають ягоди калини

(з книги Р.Бушкова і Ф.Мазітава. Букет напійка з Татарстану)

Казань, 1993

Калина (на-татарську б а л а н) росте на узкокраях лісу, на берегах рік, азёр, калі яроу. Збирають ягоди у час повної спелості, у сухое надвор'є, зразу ж разом з плоданожики.

Калина гаркава на смак, але приморожена трішки частку гаркати. Багата на вітаміни, цукри, органічні кислоти, дубильні і інші карисні речовини. Установлено, що калина здольна стимулювати сардечну діяльність і павлічувати дурез.

Н а с т о й з к а л і н и . Сухі ягоди рясують у ступи і на і столовій ложці на шклянку заливають кипієм. Настояють 4 гадзін.

Н а п і т а к з к а л і н и . І-й с п о с а б . Перабрану каліну прамють у зімній вадзі, паклюють у глибокі посуд, рясують, уліть туди сіроп з цукру і паставіть на агонь. Давесці да кипіння, але не кипіють. На густу дадаць лімонної кислоти. Напійка асту - дзіть і працудзіть.

На і л ваді 200 — 250 г каліни, 150 г цукру.

2 - і с п о с а б . Каліну перабраць і здрабніть (можна перапусціть цераз мясарубку), заліць астуджаным кипієм і даць наста - яцца на працягу 12 гадзін. Напійка перацудзіть і дадаць цукру.

На і л напійку — 2 шклянкі каліни, 3 столовыя ложки цукру.

К а л і н а в и с о к . Я-ды перабраць і прамють, затым паклюють у каструлю, заліць вадой з разліку і шклянкі ваді на 2 кг ягад, паставіть на агонь і давесці да кипіння, але не кипіють. Зняць з агню, астудзіць, з ягад выціснуть сок цераз марлю, працудзіць.

Для нарыхтоўкі соку у запас трэба яго зноу нагрэць да кипіння і разліць у слоікі ці бутэлькі, пастерызавать на працягу 15 — 20 хвілін, пасля чаго герметычна закаркаваць.

На і л соку — 2 кг ягадау каліны, і шклянку ваді.

УСТУПНАЕ СЛОВА	3
У ЗГУРТАВАННІ "АЛЬ-КІТАБ"	5
КУР"АН. З рускай мовы пераглаў Я.Гучок	6
ЗІКР — СВЯТОЧНАЯ МАЛІТВА	12
АХІРЭТ — ЗАМАГІЛЬНАЕ МІЦЦЁ. З кнігі "Взгляд на Ислам", Люберцы, 1992	14
СЛОВЫ І СПРАВЫ НЕ ПАВІННЫ РАЗЫХОДЗІЦІА. Г.Сарвар	18
БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ І СІБІР. А.Баркоўскі	19
ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ. Г.Кісялёў, М.Токараў	27
АЛЬ-КІТАБ (СЪВЯТАЯ КНИГА). З кнігі В.Ластоўскага	28
ГІСТОРЫЯ ДЗЯРЖАВЫ ІДЭЛЬ-УРАЛ. Г.Ісхакі	32
ГОРКАЯ ДОЛЯ КАСІМАЎСКІХ ТАТАР. Р.Уразаў	37
ДЗЕ БЫЛА РАДЗІМА ЦІРКІСКІХ НАРОДАЎ ? А.Кандратаў	39
ПРА ГЭТА НЕ ПІСАЛІ У ПАДРУЧНІКАХ. Ч.Мустафін	41
ТАТАРСКІЯ НАЗОВЫ НА СМАРТОНШЧЫНЕ. У.Прыхач	45
МУСУЛЬМАНСКІЯ ІМЁНЫ. Падрыхтаваў І.Александровіч	46
ДЛЯ ЭТНОГРАФАЎ І ЭТНОЛАГАЎ. С.Жлоба	47
ПРА ГРЭЛКУ І СВІНІНУ. Дз. Ерамею	52
СЛОВНІК ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА "ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЫШЧЫ"	53
ПРОБНЫЯ АРТЫКУЛЫ ДЛЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА "ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЫШЧЫ"	59
АЗЕРБАЎДЖАНЦЫ. Б.-Р.Лагашова	59
АЗГАР. Ю.Бяляўскі, Л.Дамброўскі, А.Халідаў	61
АРАБЫ. Паводле Беларускай Савецкай Энцыклапедыі	63
БОНА. П.Бараўскі, А.Дубіньскі	69

БУНЧУК. В.-А.Ласоцкі	70
ГАДЗІР. Паводле даведніка "Іслам" і "Гісторыі пра прарокаў"	71
ГАСІЯ. Ю.Бяляўскі	72
КАСІМАЎСКАЕ ХАНСТВА. М.Мустафін, Р.Хузаеў, Ф.Валееў	72
МАКРУГ. А.Багалюбаў	73
МУСА. М.Пятроўскі	73
ПАЛЕСЦІНСКІЯ ДРАБЫ. І.Армір"яні	75
СТАЎЦОЎСКІ БОЙ. П.Бараўскі	76
ТАТАРНІК. З.Калініна	77
ТАТАРСКАЕ МЫЛА. Г.Пашына	77
ТАТАРСКІ КЛЕН. В.Пабірушка	78
ТАТАРСТАН (прырода). Ф.Курчакоў, М.Мустафін, Р.Хузаеў	79
ШАПШАЛ Серая. Ю.Палканаў, С.Кальф-Каліф	80
ЦІКАВЫЯ КНІГІ ДЛЯ НАШЫХ ТАТАР. Падрыхтаваў Я.Яку - боўскі	84
ЛІСТ ПРЭЗІДЭНТУ. М.Канапацкі	85
ДА ЛЮБЫХ МНЕ АДЗІНАКРОЎНЫХ БРАТОЎ І АДЗІНАВЕРЦАЎ. М.Канапацкі	85
ПЕРШАЯ МУСУЛЬМАНСКАЯ АБЫЧЫНА НА ВІЦЕБНЫЧЫНЕ. І.Александровіч	86
КУРБАН-БА'ІРАМ У КЛЕЦКУ. І.Александровіч	87
ХАДЗІС	88
ГАДЗЬМІЯ ЗУХРА КРЫНІЦКАЯ. А.Крыніцкі	89
ВЕСТКІ СУМНЫ	91
БЕЛАРУСКА-КРЫМСКАТАТАРСКІ СЛОЎНІК. Склаў І.Меметаў	92

ВЕРШЫ. Святла нясмелыя дотыкі ... Нядоуга хварэць мне 97

душою ... Калі згарэлых дзеён я попел варушу ...

Ластаўны. У. Чабан-залэ. Пераклаў Я. Гучок

БУДЗЬМА ВУЧЫЦЬ НА ПАЯЦЬ ! Верш І. Луцэвіча 99

ІСКЕ КАРА УРМАН — ГЛУХІ ЦЁМНЫ ЛЕС. Пераклала С. Абязава 101

З ТАТАРСКОЙ КУХНІ. Сюжэты Р. Бушкова і Р. Мазітава 102